

Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta

Katedra nederlandistiky

Het korte leven van Gilbert van Schoonbeke

The short life of Gilbert van Schoonbeke

Krátký život Gilberta van Schoonbeke

Bakalářská práce

Praktická nizozemská filologie

Autor: Barbora Hejdušková

Vedoucí práce: Prof. Dr. Hubert van den Berg

Olomouc

2018

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem svou bakalářskou práci vypracovala samostatně pod odborným dohledem vedoucího práce Prof. Dr. Huberta van den Berga a uvedla v ní veškeré zdroje, které jsem použila.

V Olomouci dne

Barbora Hejdušková

Dankbetuiging

Op deze plaats wil ik de begeleider van mijn scriptie, prof. dr. Hubert van den Berg, bedanken voor zijn waardevolle adviezen en aanmerkingen bij het schrijven van deze scriptie.

Verder wil ik Jaap Pilon zowel bedanken voor alle informatie over de geschiedenis van Veenendaal en Gilbert van Schoonbeke als ook voor zijn correcties. Daarnaast wil ik ook Janneke van den Berg en Adri en Corrie van Silfhout bedanken voor hun hulp in het Veenendaalse archief. En ten slotte wil ik Mgr. Martin Fajtl bedanken voor zijn waardevolle adviezen omtrent het dateringsprobleem.

Inhoud

Inhoud	4
Inleiding	6
1. De gangbare geschiedschrijving	8
1.1. De 'Gouden Eeuw van Antwerpen'	8
1.2. Veenendaal tot het jaar 1549	10
1.2.1. Turfwinning	11
1.2.2. Bisschop Davidsgrift	14
1.2.3. Het Rijn-octrooi	18
2. Gilbert van Schoonbeke	24
2.1. Familie	24
2.1.1. Gilbert van Schoonbeke senior	26
2.1.2. Vrouw en kinderen	26
2.2. Activiteiten in Antwerpen	28
2.2.1. De Nieuwe Stadswaag	28
2.2.2. Grondspectaties	30
2.2.3. Van Schoonbeke's werk voor de stad Antwerpen	31
2.3. Activiteiten in de Gelderse Vallei	34
2.3.1. Het Zuiderzee-octrooi	34
2.3.2. De Compagnie van de moeren	35
3. De verschillende dateringen	37
3.1. De kalender	37
3.2. Gregoriaanse kalenderhervorming	38
3.3. Het begin van het jaar	39
3.3.1. De nieuwjaarsstijl	39
3.3.2. De kerststijl	40
3.3.3. De paasstijl	40

4. De juiste tijdlijn	42
Samenvatting en conclusie.....	44
Resumé.....	45
Summary.....	47
Bibliografie	48
Anotace	50
Bijlagen.....	i
1 Rijn-octrooi (1546)	i
2 Zuiderzee-octrooi (1550)	xii

Inleiding

Antwerpen is een oude stad aan de Schelde die trots op haar rijke geschiedenis is. Veenendaal is een gemeente dicht bij Utrecht die in de zestiende eeuw ontstond. Zij liggen ongeveer 150 kilometer van elkaar, maar hebben meer gezamenlijk dan op het eerste gezicht lijkt. Dat komt door een Antwerpse koopman, grondspeculant en projectontwikkelaar, Gilbert van Schoonbeke, die in de Gouden Eeuw van Antwerpen naar de streek kwam, waar nu Veenendaal te vinden is. Hij was een zeer succesvol zakenman die veel geld wist te verdienen en in zijn geboortestad geschiedenis schreef. Op zeker moment richtte hij zijn belangstelling op de turfwinning in de Gelderse Vallei, omdat hij als brandstof voor zijn ondernemingen in Antwerpen grote behoefte aan turf had.

Van Schoonbeke was niet de eerste die naar het gebied kwam, waar het huidige Veenendaal ligt, om zich daar met de commerciële vervening en turfwinning te bezig te houden. Een eerste octrooi, dat bekend staat als "Rijn-octrooi", regelde het recht van eigenaren van veengrond om turf te mogen winnen en te verhandelen. Het werd op 12 maart 1545 of 1546 ondertekend. Over het precieze jaar lopen de meningen in de literatuur uiteen, net als bij een volgend octrooi, het zogeheten "Zuiderzee-octrooi", waarmee ditmaal Gilbert van Schoonbeke het recht krijgt om turf te winnen en te verhandelen. Dit Zuiderzee-octrooi werd op 31 maart 1549 of 1550¹ opgesteld. De centrale vraag van deze scriptie is de kwestie, of vast te stellen valt, in welk jaar daadwerkelijk de octrooien, die het exclusieve recht tot het winnen van turf regelden, werden opgesteld en getekend.²

Deze scriptie behandelt de activiteiten van Gilbert van Schoonbeke in Antwerpen en Veenendaal en gaat in op de kwestie, hoe het komt dat de meningen uiteenlopen over de vraag, wanneer beide octrooien opgesteld en getekend werden. De scriptie bestaat twee delen, ieder weer opgedeeld in twee hoofdstukken. In het eerste deel wordt het gangbare verhaal van Gilbert van Schoonbeke en Veenendaal kort beschreven. Voordat op het dateringsprobleem wordt ingegaan, wordt eerst een kort overzicht van de geschiedenis van Antwerpen en Veenendaal gegeven, voor zover die relevant is voor het levensverhaal van Gilbert van Schoonbeke en zijn

¹ Bij beide octrooien vinden wij bij verschillende historici afwijkende jaartallen. In J. G. Thoomes, *Veenendaal toen en nu*, Veenendaal: Kool B.V. 1983, p. 11-37, vindt men de jaren 1545 en 1549, terwijl b.v. Taeke Stol de jaren 1546 en 1550 aangeeft, zie T. Stol, *De veenkolonie Veenendaal: Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei, 1546-1653*, Utrecht: Walburg Pers 1992, p. 11-83. Over deze problematiek handelen de twee laatste hoofdstukken.

² Reproducties van beide octrooien zijn als bijlagen aan het eind van deze scriptie te vinden.

rol in het ontstaan van Veenendaal. Het eerste hoofdstuk gaat over de geschiedenis van beide plaatsen. Om te beginnen wordt kort de geschiedenis en betekenis van Antwerpen in de zestiende eeuw beschreven. Vervolgens ga ik in op de geschiedenis van het gebied, waar het huidige Veenendaal ligt, vóór de oprichting van Van Schoonbeke's turfonderneming, de zogeheten "Compagnie van de moeren". Doel van het eerste hoofdstuk is een beschrijving van de historische achtergrond van Van Schoonbeke's activiteiten in de Gelderse Vallei. In het tweede hoofdstuk worden kort leven en werk van Gilbert van Schoonbeke geschetst. Dit biografische hoofdstuk gaat ook over zijn familieachtergrond en zijn betekenis voor Antwerpen. Verder beschrijf ik, hoe hij naar de Gelderse Vallei kwam, waarom voor hem turf zo belangrijk was en wat hij in het veengebied ondernam.

In het tweede deel gaat het om de precieze datering van zijn activiteiten en vooral van de beide octrooien, die daarbij een grote rol spelen. Hier ga ik in op de verschillende dateringen, die het verleden gangbaar waren, met name de bepaling, wanneer een nieuw jaar begint en een nieuw jaartal diende te worden gebruikt. Voor de datering van de octrooien is het belangrijk om te zien dat er naast de huidige praktijk, waarbij een nieuw jaar op 1 januari begint, de zogenaamde 'nieuwjaarsstijl', in het verleden een nieuw jaartal voor het eerst op andere dagen in het jaar gebruikt werd. Dit verklaart, zoals ik in het vierde hoofdstuk zal beschrijven, hoe het komt dat er verwarring rond de precieze datering van de octrooien. Deze is terug te voeren op het feit dat bij de beide octrooien ambtenaren in Utrecht en Antwerpen andere jaarsstijlen gebruikten. Tenslotte duid ik kort aan, welke jaartallen gebruikt zouden moeten worden, wanneer wij vandaag over de octrooien spreken en ze volgens de hedendaagse kalender willen dateren.

1. De gangbare geschiedschrijving

Dit hoofdstuk handelt over de geschiedenis van Veenendaal en Antwerpen. Wat Antwerpen betreft, beperk ik me tot de zogeheten 'Gouden Eeuw van Antwerpen'. Dat is in Antwerpen de zestiende eeuw. In dit tijdperk leeft ook Gilbert van Schoonbeke en speelt hij een belangrijke rol in de glorie tijd van Antwerpen in de zestiende eeuw. Op de stichting en begintijd van de stad ga ik niet in. In het geval van Veenendaal ligt dat anders. Hier gaat het juist om die stichting en begintijd, waarbij Van Schoonbeke veelal als de stichter van Veenendaal wordt beschouwd.

Wat beide plaatsen met elkaar verbond, was turf als grondstof en turfwinning, om tot die grondstof te komen. Voor het ontstaan van Veenendaal was de turfwinning heel belangrijk en verdient daarom de nodige aandacht, om te begrijpen hoe Veenendaal ontstond. De turfwinning was echter niet alleen voor de Gelderse Vallei als veengebied belangrijk maar ook voor Antwerpen, waar in die tijd veel nieuwe gebouwen verrezen. Voor de bouwindustrie was turf onmisbaar als grondstof, waarnaar zodoende grote behoefte in Antwerpen bestond. De activiteiten van Gilbert van Schoonbeke in Antwerpen, met name als bouwondernemer en bierbrouwer, zorgden ervoor, dat hij op zoek moest naar steeds meer turf, zowel als bouw materiaal als ook als brandstof. Om die reden richtte hij op zeker moment zijn oog op het gebied, waar nu Veenendaal te vinden is en in de zestiende eeuw veel turf te winnen viel.

1.1. De 'Gouden Eeuw van Antwerpen'

Antwerpen¹ had van oudsher een grote betekenis door de ligging van de stad aan de monding van de Schelde als belangrijke verkeersroute. Hierdoor bezat de stad ook een grote strategische betekenis in militair opzicht. Wat de handel betreft, groeide de betekenis van Antwerpen vooral in de late middeleeuwen en breekt in de tweede helft van de vijftiende eeuw de zogeheten 'Gouden Eeuw van Antwerpen' aan. In het jaar 1470 leefden op het grondgebied van het huidige België ongeveer anderhalf miljoen mensen. Zo'n tien procent ervan woonde in steden. In het toenmalige Vlaanderen en Brabant was dat percentage veel hoger: 36% respectievelijk 31%, wat als zodanig in de rest van Europa tot de negentiende eeuw een uitzonderlijk hoog

¹ Dit hoofdstuk is gebaseerd op: E. Hulicius, *Belgie*. Praha: Libri, 2006. *Stručná historie států*, p. 72-80; H. Kehrer, *Alt-Antwerpen: Eine kunsthistorische Studie*. München: Hugo Schmidt Verlag, 1917; J. Follens, *Een schets van de geschiedenis van Antwerpen* [2017]. Geraadpleegd op: <https://historiek.net/geschiedenis-van-antwerpen-schets/66456/> [cit. 16.03.2018]; E. Hošková, *Antverpy - město na Šeldě: Dějiny jedné obchodní velmoci* [referaat Karlova Univerzita, Praag 2018]. Geraadpleegd op: <http://docplayer.cz/amp/16932862-Antverpy-mesto-na-selde-dejiny-jedne-obchodni-velmoci.html> [cit. 11.03.2018].

percentage was.² Deze urbane concentratie van de bevolking droeg sterk bij tot de ontwikkeling van handel en nijverheid, maar ook tot een bloeiend cultureel leven. Zo kwamen ook naar Antwerpen niet alleen grote handelaren maar ook belangrijke kunstenaars. De stad was in die tijd bijzonder rijk. Alles wat men er kon vinden was niet alleen heel modern en vaak kostbaar, maar ook zeer in trek. Handelshuizen uit heel Europa hadden er hun vestigingen. Hoewel huur en pacht zeer hoog waren, was vastgoed in Antwerpen zeer gevraagd. Zoals Hugo Kehrer in zijn boek *Alt-Antwerpen* schrijft, bestond de stad uit “13.500 Häuser, einzelne sogar mit einem Stück Gartenland, und noch Raum für 500 Neubauten. Der jährliche Hauszins für 6-7 Zimmer beträgt 2000 Kronen“.³ De percelen van met zes of zeven kamers waren kenmerkend voor Antwerpen en bepalen nog steeds het straatbeeld in de oude binnenstad. Daarnaast ontstonden ook allerlei prestigeobjecten, die met bijzondere architectuur tot de dag van vandaag een specifieke bekoring hebben. Zo stammen uit de zestiende eeuw de mooiste gebouwen in het oude Antwerpen, zoals het stadhuis en andere panden aan de Grote Markt. In deze tijd werd eveneens de Onze-Lieve-Vrouwenkathedraal afgemaakt. Het enige museum, dat op de lijst van werelderfgoed van de UNESCO staat, is een zestiende-eeuws bouwwerk in Antwerpen:

On 15 July 2005 the Museum Plantin-Moretus/Print Cabinet was entered as de 'Plantin-Moretus House-Workshops-Museum Complex' on the exclusive UNESCO World Heritage List.⁴

De kleding van de Antwerpenaren bepaalde in de zestiende eeuw de mode in Europa. Datzelfde gold voor de schilderkunst. In Antwerpen hadden schilders als Pieter Bruegel de Oude, ook wel Boeren-Bruegel of Pier den Drol genoemd, zijn zoon Jan Bruegel de Elder en Jacob Jordaens hun ateliers net als Peter Paul Rubens, die al tijdens zijn leven één van de meest bekende schilders in Europa was.

Vanaf 1515 tot 1555 werd Antwerpen als stad in het Duitse Rijk geregeerd door de Habsburgse Karel V als heer der Nederlanden. Hoewel hij vanaf 1519 ook Duits keizer is, voelde hij zich meest in de Nederlanden thuis. Omdat hij echter vrijwel permanent onderweg was, stelde hij een gouverneur voor het dagelijks bestuur aan, maar kwam zo vaak mogelijk terug, wanneer daar gelegenheid voor was. Hoewel het er niet altijd naar uitzag (bij voorbeeld deed hij niets tegen plunderingen op het platteland, die meermaals voorkwamen), deed hij veel voor de Lage Landen. Zo creëerde hij de Nederlanden als administratieve eenheid van

² Hulicius, *Belgie* (2006):72.

³ Kehrer, *Alt-Antwerpen* (1917):9.

⁴Z.n., Museum Plantin-Moretus. UNESCO [Antwerpen, 2013]. Geraadpleegd op: <http://www.museumplantinmoretus.be/en/page/unesco> [cit. 28.03.2018].

zeventien provincies, die afgescheiden werden van Bourgondië en gaf hij opdracht voor het graven van een kanaal tussen Gent en Antwerpen.

Aan het begin van de zestiende eeuw brengt de reformatie echter onrust. Wat als een religieus geschil in de katholieke kerk begint en al snel in een conflict tussen katholieken en protestanten ontaard, waarbij aan protestantse kant verschillende stromingen te vinden zijn, waaronder in de Nederlanden uiteindelijk het calvinisme de toon aangeeft, loopt al na korte tijd op een machtsconfrontatie uit. Karel V is en blijft katholiek en ziet zich genoodzaakt om de hervorming een halt toe te roepen. Hij zet om die reden ook in de Nederlanden de inquisitie in, om zo de verspreiding van het protestantisme, dat hij aanval op zijn keizerlijke autoriteit ziet, de kop in te drukken. Ondanks deze maatregel lukt het hem niet om de verspreiding van het protestantisme te stoppen. Nadat Karel V in 1555 aftrad, versplintert zijn rijk. In de Nederlanden krijgt zijn zoon Filips II de macht en zullen de Nederlanden spoedig daarmee ook uiteenvallen.

Tijdens het bestuur van Karel V beleefde de stad Antwerpen haar Gouden Eeuw, die met de val van Brugge begint en tien jaar na de dood van Karel V eindigt. Hij ondersteunde de ontwikkeling van Antwerpen. In deze tijd had de stad rond 100.000 bewoners, waarvan zo'n vijftien procent uit andere landen kwam, veelal vanwege de handel. Snel ontwikkelde zich Antwerpen tot centrum van de diamantslijperij. De stad groeide uit haar voegen en er werd een nieuwe omwalling nodig, die tot nog meer bouwactiviteit leidde. Naast handelaren, trok Antwerpen, als gezegd, ook kunstenaars aan en eveneens allerlei wetenschappers, zoals Andreas Vesalius, die als vader van de moderne anatomie geldt, en de arts en botanicus Rembert Dodoens.

1.2.Veenendaal tot het jaar 1549

Als men over de geschiedenis van Veenendaal⁵ wil spreken, moet men zich realiseren, dat het regio rond het huidige Veenendaal lange tijd niet één geheel was. Het gebied lag op de grens

⁵ Deze paragraaf is gebaseerd op informatie zie in bronnen volgende boeken: E. G. Davelaar, A. E. Van der Hulst & H. Van 't Veld, *Veenendaalse Inslag: De historische lijn in het Museum Veenendaal*, Barneveld: BDUprint, 2013; A. C. Van Grootheest & R. Bisschop (red.): *Geschiedenis van Veenendaal*, Veenendaal: Historische Vereniging Oud Veenendaal 2000, p. 11-13, 35-54, 73-79, 151-165; D. van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse: Kroniek van de Veenendaalse samenleving tot 1840*, Veenendaal: Stichting Het Veense Boek 2001, p. 1-51; Stol, *De veenkolonie Veenendaal* (1992):11-83; Thoomes, *Veenendaal toen en nu* (1983):11-37; J. G. Thoomes & D. Sandbrink, *Vier eeuwen Veenendaal 1549-1949: Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van Veenendaal*, Wageningen: H. Veenman & zonen, 1985, p. 5-35.

tussen het hertogdom Gelre, het tegenwoordige Gelderland, en het bisdom Utrecht. Het was heel lang onbewoond, afgezien van de Emmikhuizerberg en het Grote en Kleine Veenloo. Een groot veengebied had zich hier door de eeuwen heen gevormd en het gebied bestond voornamelijk uit moeras met her en der wat bosschages, zodat het praktisch onbewoonbaar was. In de loop van de tijd en met nieuwe technieken leerden mensen ook hoe deze grond gebruikt kon worden. Zo bouwde men door de eeuwen verschillende sloten en kanalen, die primair voor het vervoer van gestoken turf dienden. De rond deze zogeheten "griften" gebouwde huizen werden door de arbeiders bewoond. Zij waren de eerste bewoners van het huidige Veenendaal.

Niet alleen de moerassen maakten de Rhenense venen voor lange tijd onbewoonbaar. Over de grens tussen Utrecht en Gelre werd lange tijd oorlog gevoerd. De bekendste duurde van 1481 tot 1484 en veroorzaakte een vertraging van de aanleg van de Bisschop Davidsgrift. Dit hinderde de turfwinning. Deze conflicten stopten pas in het jaar 1543, toen Keizer Karel V de landheer van beide gebieden werd. Ook daarna was het leven in de venen echter allerminst gemakkelijk. Overal was water, het werk was hard en de huizen waren heel klein. Zo schrijft D. van Manen over het jaar 1549 het volgende:

Er komen handelaren en ambachtslieden en in deze hoofdzaak mannengemeenschap ontstaan – het kan gewoon niet anders – behoefte aan kroegen en – waarom niet – aan vrouwen. Het lijkt niet waarschijnlijk dat al deze mensen in het winterseizoen weggetrokken zijn om in het vroege voorjaar weer terug te komen; velen zullen hier ook overwinterd hebben.⁶

In de geschiedenis van Veenendaal is het jaar 1549 van groot belang, niet alleen omdat in dit jaar Veenendaal zou zijn ontstaan, maar ook omdat in ditzelfde jaar het Zuiderzee-octrooi werd verleend. Dit octrooi, waarvoor Gilbert van Schoonbeke verantwoordelijk was, droeg in sterke mate bij tot de ontwikkeling van de. Daarover later meer.

1.2.1. Turfwinning

De meningen lopen uiteen over de vraag, hoe en wanneer de huidige gemeente Veenendaal ontstond. Dit is niet alleen een dateringsprobleem. Sommige historici geven alle eer aan Gilbert van Schoonbeke en het jaar 1549 (of 1550), terwijl anderen stellen dat Veenendaal al bestond

⁶ Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):26.

in dat jaar. Geen twijfel is er over het feit dat de turfwinning bij het ontstaan van Veenendaal van groot belang was.

Volgens *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* van D. van Manen werd al in het jaar 1315 een eerste oorkonde geschreven “waarbij de bisschop aan de borgluiden van Ter Horst 6 hoeven weiland en 6 hoeven turfland in de Rhenense venen schenkt tot *horen turf op to wynnene*”.⁷ Daarentegen noemt J. G. Thoomes in *Veenendaal toen en nu* 1429 als het jaar wanneer men met de turfwinning begon.⁸ Beide auteurs zeggen dus dat er al voor de zestiende eeuw turf gewonnen werd. Er bestaan echter nog oudere documenten, die op economische activiteit in de Rhenense venen wijzen. Hoewel het niet duidelijk is, of het ook om turfwinning ging, lijkt dit heel waarschijnlijk. Maar wat men met zekerheid kan zeggen is, dat turf tot de zestiende eeuw in de Rhenense venen niet commercieel gestoken werd maar alleen voor eigen gebruik van de eigenaren van de veengronden.

De geschiedenis van de gemeente Veenendaal is in de naam verworteld. Er bestaan verschillende theorieën hoe de naam ontstond. Eén van deze theorieën staat in het boek *Veenendaal toen en nu* van J.G.Thoomes: “Het was een echte veenkolonie. De naam werd waarschijnlijk aanvankelijk geschreven als 'Veenlandtdael'. Burgerlijk noch kerkelijk had de nieuwe nederzetting een eigen bestaan”.⁹ Deze stelling wordt door de auteurs van de *Geschiedenis van Veenendaal* betwijfeld: “De benaming ‘Veenlandtdael’, in de literatuur vaak als de oudste naam beschouwd, wordt slechts één maal (in 1587) gebruikt en is dus niet representatief”.¹⁰ Volgens dit boek werd de naam ‘Veenendael’ voor het eerst in 1566 gebruikt.¹¹ Het is daarom duidelijk dat het niet mogelijk is om de naam als ‘Venendaal’ met één ‘e’ in de eerste lettergreep te schrijven, omdat er geen andere mogelijkheid bestaat dan als het ‘Veen-en-daal’ te lezen.

Wat hierboven al werd gezegd, was turf een zeer belangrijke brandstof in vroeger tijden. Al rond 77 na Chr. beschrijft de Romeinse historicus Plinius dat de Chauken, een Germaanse stam, die aan de Noordzeekust in de buurt van de Wezer en de Eems leefde, het veen met hun

⁷ Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):7.

⁸ Thoomes, *Veenendaal toen en nu* (1983): 15.

⁹ Thoomes, *Veenendaal toen en nu* (1983):30.

¹⁰ Van Grootheest & R. Bisschop (red.), *Geschiedenis van Veenendaal* (2000):73.

¹¹ Van Grootheest & R. Bisschop (red.), *Geschiedenis van Veenendaal* (2000):73.

handen kneedden en daarna in de wind lieten drogen.¹² Er bestaat een belangrijk verschil tussen veen en turf, dat ook een verschillende bewerking vereist. Turf is (vrijwel) droog veen en kan zodoende in repen en blokken "gestoken" worden, veen wordt daarentegen "gedolven", waarna het eerst nog langere tijd moet drogen, voor het ook als turf verder kan worden verwerkt.

Voordat turf als brandstof kan worden gebruikt, moet turf droog zijn. Dat betekent dat het proces van veendelven veel tijd in beslag nam, omdat het veen nog zeer nat was en eerst gedroogd moest worden. Dat gebeurde op eilandjes die tussen uitgegraven kanalen in het moeras aangelegd werden. Voor het winnen en vervoeren van het veen werden speciale boten gebouwd, die alleen voor het veendelven bedoeld waren. De kanalen waren altijd kunstmatig en moesten ook eerst worden aangelegd. Ze dienden zowel voor de afwatering van de veengebieden als voor het vervoer van de turf per schip. De aanleg van kanalen en sluzen bepaalde ook waar er gewoond werd. De nederzettingen in het veengebied, de zogeheten veenkoloniën¹³ werden steeds direct aan het water en bij de sluzen gebouwd. Dit fenomeen kan men ook in Veenendaal observeren. Als men oude en nieuwe plattegronden bekijkt, valt op dat het huidige stratenplan zich nog steeds richt naar de oude waterlopen.

De afwatering van de veengronden had meerdere gevolgen. De afwatering zorgde voor uitdroging van de grond en die leidde op den duur weer tot overstromingen, die in veengebieden vaak voorkwamen, omdat de grond steeds meer inklonk.

Als het mogelijk was, staken de mensen turf in plaats van veen te delven, omdat het sneller ging en de turf sneller verhandeld kon worden. Hiervoor waren speciale werktuigen nodig. Het was lastig werk, waarbij de grond in de blokken werd gezaagd, deze blokken eerst verder gedroogd werden voor ze vervoerd werden naar de plekken, waar zij hetzij verkocht hetzij verbrand werden. Dit alles gebeurde in het moerasgebied.

Turf was vooral belangrijk als vervanging van hout dat niet overal verkrijgbaar was in de mate waarin het toentertijd gebruikt werd als bouw materiaal en brandstof. Veen wordt op natte plekken gevormd, dus was het rijkelijk voorhanden in het gebied, waar het huidige Nederland. De veengebieden werden op zeker moment ook bewerkt en bewoond om turf als grondstof te winnen. Het werd vervolgens in huizen en fabrieken gebruikt. In huizen diende het voor de verwarming en om te koken, in de industrie was het van nog groter belang, omdat

¹² Stol, *De veenkolonie Veenendaal* (1992):11.

¹³ Voor het begrip "veenkolonie" zie Stol *De veenkolonie Veenendaal* (1992):17.:17): "[...] een veenkolonie is een nederzetting waarvan de ruimtelijke hoofdstructuur ten behoeve van de turfwinning is aangelegd."

het ook ter verhitting van steenovens diende, waar bakstenen en dus bouwmateriaal werd geproduceerd. Tegenwoordig wordt turf als fossiele brandstof in sommige Europese landen nog steeds in de industrie gebruikt, maar er zelden nog mee gekookt of een huis mee verwarmd. Turf is echter niet alleen als brandstof bruikbaar. In de land- en tuinbouw dient het ook ter verrijking van de grond bij het kweken van verschillende groenten. Het zorgt er ook voor dat aarde beter water vasthoudt. Daarnaast wordt het ook in de veeteelt gebruikt, als geneeskrachtig materiaal in kuuroorden en voor de productie van whisky.

1.2.2. Bisschop Davidsgrift

Tot de tijd van bisschop David van Bourgondië (1427-1496) is er weinig over de Rhenense venen bekend. De reden ervoor is eenvoudig. De venen behoorden deels tot de stad Utrecht en deels tot het stadje Rhenen. De moerassen waren onbewoonbaar en turfwinning was voor deze steden niet zo belangrijk. Dat veranderde met de komst van bisschop David van Bourgondië naar Utrecht. Hoewel David van Bourgondië zeker niet de stichter van Veenendaal was, speelde hij een belangrijke rol in het ontstaan van de veenkolonie. Hij was waarschijnlijk de eerste die hier turfwinning commercieel probeerde op te zetten.

David van Bourgondië

In ieder geval was David van Bourgondië in de late middeleeuwen heel belangrijk voor Utrecht. Hij was een onechte zoon van Philips III van Bourgondië (ook als Philips de Goede bekend) en broer van de beroemde Karel de Stoute. In 1455 werd hij door de paus tot opvolger van de kort daarvoor gestorven Utrechtse bisschop Rudolf van Diepholt benoemd.

David, omstreeks 1427 geboren uit een van de buitenechtelijke verbintenissen van hertog Philips de Goede, wordt opgevoed in Brussel onder de leiding van een hoffunctionaris met de merkwaardige titel *maistre des bastards de Monseigneur* (Philips had, voorzichtig geschat, 15 á 20 buitenechtelijke kinderen).¹⁴

Zijn loopbaan begon in het jaar 1451, wanneer hij zonder enige theologische kennis bisschop van T rouanne in Artois werd. Vier jaar later kwam hij naar Utrecht en bracht hier de rest van zijn leven als bisschop, vorst en grondeigenaar door. In het begin had hij het niet gemakkelijk in Utrecht en werd hij als een ongewenste vreemdeling gezien. Lokaal wilde men iemand

¹⁴ Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):11.

anders als bisschop - Gijsbrecht van Brederode.¹⁵ Om de onrust de kop in te drukken en orde op zaken te stellen, zag zijn vader, Philips de Goede, zich zelfs genoodzaakt om in eigen persoon naar Utrecht komen. Een jaar na zijn benoeming heeft David in het jaar 1456 dan uiteindelijk de geestelijke en wereldlijke macht in het bisdom Utrecht in handen. Zijn relaties met de Brederodes verbeterden echter niet, zodat hij voor zijn eigen veiligheid buiten de stad Utrecht liever op het kasteel Ter Horst bij Rhenen en af en toe ook op zijn slot in Wijk bij Duurstede verbleef. Daarmee waren de conflicten echter niet uit de weg geruimd, zoals in het boek *Veenendaal toen en nu* te lezen valt: “Zo b.v. tegenover de heren Van Brederode in het jaar 1470, die hij, ondanks hun hoge rang, op het slot te Wijk bij Duurstede heeft doen pijnigen”.¹⁶ Als bestuurder was hij meer vorst dan bisschop en allerminst een aangenaam man, zoals al aangegeven wordt dat hij zijn politieke opposenten in zijn slot in Wijk bij Duurstede liet folteren. Tegen het eind van zijn leven was David volgens verschillende bronnen ziekelijk en dement.¹⁷

Men kan echter niet zeggen, dat hij over de gehele linie een slecht bestuurder was. Hij deed meerdere belangrijke dingen voor het bisdom Utrecht. Hij zorgde voor een reorganisatie van de rechtspraak en een verbetering van het kloosterleven in zijn bisdom.¹⁸ Hij interesseerde zich bovendien voor de turfwinning, wat zeer belangrijk was voor het ontstaan van Veenendaal.

Met die turfwinning wilde hij al vroeg beginnen, maar er waren verschillende belemmeringen. “Ondanks Davids bekendheid met de plaatselijke situatie duurt het nog tot 1466 eer blijkt van enige grootschalige ontwikkeling in de turfwinning.”¹⁹ Eerst had hij veengrond nodig. Deze pachtte hij in het jaar 1466, waarna hij met turfwinning kon beginnen. In hetzelfde jaar kwam hij ook met het idee om een kanaal te graven, dat de Rhenense venen met de Rijn zou verbinden. Het transport van de afgegraven turf was niet de enige reden om dit kanaal aan te leggen. Heel belangrijk was ook de afwatering van de venen, zodat die droogvielen, aangezien turfsteken makkelijker en sneller was dan het veen te delven. De voorbereidingen voor de het turfwinningproject namen een aantal jaren in beslag, zodat er uiteindelijk pas in 1473 mee werd begonnen. De voorbereidingen werden niet alleen vertraagd,

¹⁵ Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):11.

¹⁶ Thoomes, *Veenendaal toen en nu* (1983):28.

¹⁷ Thoomes, *Veenendaal toen en nu* (1983):28.

¹⁸ Thoomes, *Veenendaal toen en nu* (1983):28.

¹⁹ Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):11.

omdat eerst de financiering geregeld moest worden, maar ook door een pestepidemie, die Utrecht in de jaren 1467-1474 trof, en gewapende machtsstrijd in het naburige Gelre, waar ook Bourgondië in verwickeld was.

Aanleg van de Bisschop Davidsgrift

De aanleg van het door bisschop David geplande kanaal, de zogeheten Bisschop Davidsgrift, verliep al met al allerminst vlekkeloos. In het eerste jaar van de werkzaamheden was in Utrecht de pestepidemie nog in volle gang. Daarnaast zorgden ook een lokale machtsstrijd, de zogeheten twisten tussen Geldersen en Stichtsers, dat de voltooiing van de grift traag verliep. Veel eigenaren van de landerijen waardoor de grift zou lopen, wilden niet meewerken en deden hun best om de aanleg te saboteren.

Met deze eigenaren vond overleg plaats. Een stuk uit 1552 gepubliceerd door Dodt van Flensburg, omschrijft dit als volgt: *dat syne Hoochweedicheyt... te voeren met die van syne lantsaeten, ende de ghenen, die in de Rhenensche oft Stichtsche veenen geërft waeren, ende doer de voern, grift mochten proufftyteren ende verbeterd worden, ofte andersins bereyft (= geriefd), enen leendach gehouden heeft gehad, ende met hemlyeden allen geaccordeert.*²⁰

Ondanks alle deze moeilijkheden ging het graven door. Het tracé van de grift wordt in het boek *Geschiedenis van Veenendaal* beschreven: “De Grift werd geheel op het gebied van het Sticht gegraven. De eerste 1.500 meter volgt dit kanaal het tracé van de Kromme Eem. Daarna volgde de Grift een tracé ten westen van dit riviertje.”²¹

In het jaar 1481 brak de Stichtse burgeroorlog uit en onderbrak nogmaals de aanleg van de Grift. Hoofdrede voor dit conflict was ontevredenheid met het bestuur van bisschop David. Het ging hierbij om een simpele strijd om de macht. De bewoners van Utrecht hadden steeds het gevoel dat bisschop David iemand van buiten was, die hen door Bourgondië was doorgedrongen en hun belangen niet diende. Bovendien stond hij bekend om zijn wreedheid en willekeur. De burgers van Utrecht steunden de burggraaf Jan van Montfoort, die de strijd met bisschop David aanbod. Deze moest Maximiliaan van Oostenrijk te hulp vragen. Maximiliaan was de man van Maria van Bourgondië, een nicht van David. Enige tijd zat bisschop David zelfs gevangen, maar uiteindelijk kon hij in 1483 naar Utrecht terugkeren.²²

²⁰ Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):13.

²¹ Van Grootheest & R. Bisschop (red.), *Geschiedenis van Veenendaal* (2000):36.

²² Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):14.

Het was een moeilijke periode voor Utrecht. Tot het eind 1484 werden veel plaatsen verwoest, verbrand of geplunderd. Dat betekende ook sociale en economische malaise. Naast de gewone gevolgen van een burgeroorlog, zoals economische stilstand en schade aan steden en dorpen, leidde de machtsgreep ook tot een felle reactie van bisschop David, die iedere oppositie tegen zijn bewind met geweld trachtte uit te schakelen zodat de geschiedenis zich niet zou herhalen.

In deze periode van burgeroorlog was turfwinning volledig onmogelijk. Er waren geen financiële middelen en evenmin arbeiders beschikbaar. Hierdoor kwamen ook de werkzaamheden aan de geplande verlenging van de grift stil te liggen. Ze konden eerst in het jaar 1486 verder gaan. Hoewel deze periode heel problematisch was, zijn er eerste aanwijzingen voor bewoning op de plaats van het huidige Veenendaal uit de jaren 1481-1484, dus in de tijd van de burgeroorlog.

Toen weer rustig werd, besliste bisschop David dat het nodig was de grift verder te verlengen. Op 14 december 1485 sloot hij een contract voor het verder aanleggen van het kanaal verlenging met Hubert van Zulen en Warmhout. Volgens dit contract moesten alle werkzaamheden in zes jaar gereed zijn. In beide fasen van de aanleg werden de contracten zo gesteld, dat bisschop David zelf niets hoefde te financieren.

David van Bourgondië had uiteindelijk weinig tijd om enig voordeel uit de aanleg van de grift te halen. Hij stierf vijf jaar na de beëindiging van de werkzaamheden in 1496. Pas een halve eeuw later werd het kanaal in 1546 voor het eerst als Bisschop Davidsgrift aangeduid, een naam die pas langzaam in zwang zou raken.

De turfwinning kwam ondertussen niet echt van de grond. Kort na het einde van de Utrechtse burgeroorlog brak er een conflict uit tussen het hertogdom Gelre, het huidige Gelderland, en Utrecht uit. De redenen waren duidelijk: het ging om territorium. De Bisschop Davidsgrift werd aan de Utrechtse kant van de grens met Gelre aangelegd. Hoewel de aanleg zodoende geen aanleiding tot conflict had hoeven te zijn, namen de Geldersen de wapens op. In die tijd, toen Nederland geen geheel was, probeerden alle lokale heersers hun territorium steeds uit te breiden ten koste van hun buren. Zo zag de Gelderse hertog de aanleg van de grift als bedreiging van zijn grens en als poging van de bisschop van Utrecht om zijn gebied te uit te breiden. Door de gevechten rond de grift, die volgden, werd de grift gesloten en turfwinning weer onmogelijk. Er was vervolgens geen tijd en er waren ook geen mensen, geld of energie beschikbaar om de grift te onderhouden. Zodoende groeide de grift weer dicht en alle

werkzaamheden rond de turfwinning werden opgeschort. Deze periode van strijd duurde tot 1543.

In dit jaar kreeg keizer Karel V het bestuur van Utrecht en Gelre in handen en zo vielen de redenen voor het conflict weg. Er werd vrede gesloten en de mogelijkheid om de turfwinning op de Rhenense venen te hervatten, werd direct aangegrepen. Een nieuw plan werd uitgewerkt. Het concept was snel gemaakt en er werd met de voorbereidingen begonnen. In de jaren 1543-1545 tekent de landmeter Evert van Schayck nieuwe kaarten, die voor het nieuwe plan nodig waren. De opzet voor een nieuw plan van aanpak was in juni 1545 klaar. Op 12 maart 1545 of 1546 - over het precieze jaar lopen de meningen uiteen - werd het Rijn-octrooi ondertekend.

1.2.3. Het Rijn-octrooi

Nadat in 1543 de rust was weergekeerd op de Rhenense venen, kwam bij de lokale grondbezitters, als gezegd, het plan op om de grift te herstellen en zo weer de mogelijkheid te hebben om ook weer commercieel turf te winnen. Eerst moest echter nog onderzocht worden, hoe de grift weer in gebruik genomen kon worden. “Karel V stelt daartoe een commissie in, bestaande uit de heren mr Adriaen Nicolai, raad in Gelre, mr Gerrit Renoy, commissaris in Gelre en mr Willem van Diemen, raad in Utrecht”.²³ Zij kregen de opdracht een bericht te schrijven, of vervening technisch realiseerbaar was. De landmeter Evert van Schayck (in het boek *De Veenkolonie Veenendaal* van Taeke Stol, wordt zijn achternaam als "van Schaik" geschreven²⁴). Hij werkte niet alleen. In deze tijd woonde in de venen ook een zekere Cornelis van Voort, die de gronden zeer goed kende. Deze kennis gebruikte hij voor het maken van zijn kaart en het schrijven van zijn rapport. Het is niet bekend of Van Voort de enige bewoner was of dat er nog andere woonden. Dit lijkt echter onwaarschijnlijk, omdat Van Voorts huis als enige in het rapport van Evert van Schayck wordt genoemd.

Van Schaycks rapportage bestaat nog steeds, zijn kaart is waarschijnlijk verloren gegaan. In zijn beschrijving van de toestand ging Van Schayck eerst op het Stichtse deel en vervolgens op de situatie in Gelre in. Hij constateert dat de grift in het Stichtse deel in een zeer dramatische toestand was. Over de hele lengte was zoveel riet gegroeid, dat er geen doorgang voor boten meer was. De kwaliteit van de waterlopen evalueerde Van Schayck als "slecht tot

²³ Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):18.

²⁴ Stol, *De veenkolonie Veenendaal* (1992):43.

zeer slecht".²⁵ Alleen in het Gelderse deel waren er stukken van kanaal die nog in goede staat waren. De oorspronkelijke lengte van de grift was zo'n tien kilometer. Ruim vier kilometer ervan was volledig dichtgegroeid en de rest zo sterk dichtgegroeid dat het ondenkbaar was om het kanaal voor vervoer over water te gebruiken. Ondanks deze problematische situatie zag Van Schayck mogelijkheden om de grift weer bevaarbaar te maken. Daarvoor waren herstelwerkzaamheden nodig, waarvan de verwijdering van plantengroei en het uitbaggeren van de grift de belangrijkste waren. Zoals al boven beschreven, diende de grift niet alleen voor het vervoer van turf. Voor de commerciële exploitatie van de turf was ook de toestand van het veengebied van belang. Natuurlijk had het veen water nodig, maar overstromingen hinderden bij het veendelfen en nog meer bij het turfsteken. Een goede af- en ontwatering was daarom ook noodzakelijk.

Om beide doelen te dienen, moesten er in de grift schutsluizen worden gebouwd. Van Schayck wilde de in een eerste instantie twee in de vijftiende-eeuws aangelegde schutten herbouwen, die voor een groot deel waren verdwenen. Daarnaast pleitte hij voor een verlenging van de grift, waartoe nog twee nieuwe schutsluizen moesten worden aangelegd. Van Schayck was in juni 1545 klaar met zijn rapportage, waarin het om de toestand van het veengebied ging en de technische mogelijkheden om het weer te ontginnen. Met de kosten van de herstelplannen hield Van Schayck zich niet bezig. Voor het opstellen van een praktisch plan van aanpak en een bijbehorende begroting kregen op 21 juli 1545 Adriaan Nicolai, raad in Gelderland, en Willem van Diemen, raad in het Sticht, officieel opdracht van Maria van Hongarije, die op dat moment landvoogdes van de Nederlanden Nederland was. Zij dienden de uitvoerbaarheid van de plannen van Van Schayck te verifiëren:

De opzet was duidelijk: de venen geschikt maken voor de turfwinning door de oude Grift van bisschop David te repareren en deze te verlengen enerzijds tot in de keizerlijke venen aan de Stichtse zijde en anderzijds tot in de Eder venen.²⁶

Zij stelden vast dat Van Schaycks voorstellen tot ontsluiting van het veengebied en herstel en verdere uitbouw van het kanaal zeer veel zouden kosten. Dat zagen zij als hindernis, maar niet als een onoverkomelijk probleem. Zij werkten Van Schaycks voorstellen met behulp van diens kaarten verder uit en nodigden daarop alle eigenaren van de veengronden voor een vergadering bijeen, die op 7 augustus 1545 plaatsvond. Op die dag kwamen 21 eigenaren van veengronden

²⁵ Stol, *De veenkolonie Veenendaal* (1992):43.

²⁶ Stol, *De veenkolonie Veenendaal* (1992):45.

naar de St. Paulusabdij in Utrecht, om over de ideeën van Nicolai en Van Diemen geïnformeerd te worden en hun toestemming te geven aan het door hen uitgewerkte ontwikkelingsplan. Op twee na gingen alle aanwezigen met hun voorstel akkoord.

De grondbezitters overtuigen was slechts het begin van het hele project. Nu kwam het moeilijkere deel: de kosten van het project moesten zo berekend worden, dat iedereen er voordeel bij zou hebben en er aan zou kunnen verdienen. Hoewel Nicolai en Van Diemen de ondersteuning van de grote meerderheid kregen en de belangstelling van de Utrechtenaren zeer groot was, om aan de slag te gaan, was er eerst een octrooi van keizer Karel V nodig, voordat er begonnen kon worden. Karel V was moeilijk bereikbaar. Dus besloten ze om eerst naar de landvoogdes Maria van Hongarije te gaan en haar aan te spreken. Dat lukte bij een jachtpartij, waar ze haar hun ideeën voorstelden. Zij gaf daarop haar steun aan het project en sprak er vervolgens met de keizer over. Als zijn zuster kon zij eenvoudiger met Karel V overleggen en hem overtuigen:

Op 12 maart 1546 gaf de keizer toestemming aan de eigenaren van de Rhenense Veenen uit Amsterdam, Utrecht en Rhenen om de veengrond af te graven en de turf te gaan vervoeren. [...] Dat was het begin van het ontstaan van Veenendaal.²⁷

Het keizerlijke octrooi bevatte meerdere voorwaarden voor het gebruik van de grift. De zogeheten veengenoten, de eigenaren van de veengronden, werd de verplichting opgelegd om alle herstelwerkzaamheden aan de bestaande grift uiterlijk in 1547 voltooid te hebben. De verlenging van de grift mocht langer duren, maar diende volgens het octrooi uiterlijk binnen zeven jaar klaar te zijn. De aanleg van de grift was geen goedkope kwestie. Alle kosten kwamen voor rekening van de veengenoten met een groot risico, omdat het allerminst zeker was dat alle investeringen terug zouden worden verdiend. Dus kon men niemand dwingen om mee te doen, maar had tegelijkertijd consequenties voor eigenaren van de veengronden die niet mee wilden doen. De grift zou alleen door de leden van de op te richten ontwikkelingsmaatschappij, de zogeheten veencompagnie gebruikt mogen worden. De andere veengenoten zouden dus geen mogelijkheid hebben, om hun turf via het kanaal te vervoeren en zonder de mogelijkheid om veen en turf over water te vervoeren, was vervening en turfwinning volstrekt onrendabel, zo niet onmogelijk.

De gegadigden voor het lidmaatschap in de veencompagnie hadden twee mogelijkheden zich aan te melden. De eerste aanmeldingsdatum was op 24 juni 1546. Die werd

²⁷ Davelaar, Van der Hulst & Van 't Veld, *Veenendaalse Inslag* (2013):15.

benut door 28 mensen – 27 mannen en één vrouw. De ondertekening van dit document legde de basis voor het latere Veenendaal.²⁸ De ondertekenaars bij de eerste intekenronde waren:

Johan van Culemborg, Johan van Cuyck Anthonisz, Frans van Nijenrode, Floris Foeyt, Beernt Proeys, Jan Roeck, Peter Pauw Hubertsz, Cornelis van Leeuwen, Cornelis Thin, Bruninck van Cuyck, Jacob Lam, Jan Boll, Hermen de Jong, Robbert Reijersz Taelman, Lodewijck van Couwenhoven, Jan Bogert, Jan van Leeuwen Aertsz, Jacob die Edel, Dirck van Breevelt, Jan IJsbrantsz Fox, Jacob van Beusichem, Frans Bogert, Mechtelt Fox, Cornelis Sas, Adriaen Cornelisz namens zijn broer en zusters, Jacob Gramaye, Gerrit Pott en Gijsbert van der Voort Valenstijnsz.²⁹

Niet iedereen zag het positieve van deelname in de veencompagnie in en omdat er nog andere mensen nodig waren om de financiering rond te krijgen, kregen twijfelaars nog een jaar tijd, tot 24 juni 1547. Hoewel de late inschrijving het dubbele kostte, was het desondanks nog een goed moment om van mening te veranderen, omdat volgens het octrooi na deze datum zich niemand meer voor de volgende 25 jaren mocht aansluiten en zo tot 1572 geen turf op eigen veengebied zou kunnen winnen. Dit zorgde ervoor dat het aantal ondertekenaars snel groeide. Terwijl sommige ondertekenaars van het eerste uur de compagnie de rug toekeerden, waren er uiteindelijk op de laatste dag van aanmelding 56 deelnemende investeerders.

De opzet en grootte van de compagnie vereiste een duidelijke structuur en regelgeving. Namens de contribuerende veengenoten werden Frans van Nijenrode, Johan van Cuijck en Johan van Culemborg als bestuur benoemd, dat al in het jaar 1545 bijeenkwam om de praktische uitwerking van het plan en graafwerkzaamheden rond de grift ter hand te nemen. Deelname aan de compagnie stond op zich iedereen vrij, die over genoeg middelen beschikte. Omdat de vereiste investering echter zeer groot was, waren het vooral stedelingen, die over veel kapitaal beschikten, die zich konden inschrijven. Veengrondeigenaren, die niet rijk genoeg waren, om aan het risicovolle project mee te doen, verkochten hun eigendom daarom veelal aan anderen, die geld genoeg hadden en wel iets in de vereiste investering zagen. De organisatie van de compagnie had een democratisch karakter. Met de betaling van de inlegkosten kregen de deelnemers niet alleen recht op een deel van de winst die de onderneming zou opleveren, maar door hun lidmaatschap ook het recht om door de grift hun turf te vervoeren en stemrecht op algemene vergaderingen. Iedereen had dus een stem en kon over alle voorstellen meepraten, die op de vergaderingen van de compagnie aan de orde kwamen.

²⁸ Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):20.

²⁹ Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):20.

Door zich aan te melden voor deelname aan de compagnie brachten de deelnemers niet alleen kapitaal in, dat daarna voor de aanleg van de grift werd gebruikt. De veengronden, die zij bezaten, golden voortaan ook als één geheel. Het ging hierbij uiteindelijk om in totaal bijna 1.408 morgen land dat voor vervening en turfwinning kon worden gebruiken. De veengronden van leden van de compagnie werden in het vervolg als "vrije venen" aangeduid, als venen die beschikbaar waren voor ontginning. De veengronden van eigenaren, die geen contribuanten van de compagnie waren, golden als "onvrije venen" en werden in de praktijk verwaarloosd, omdat niemand er direct baat bij had, zich om de toestand van deze gronden te bekommeren.

Met het herstel en de uitbouw van de grift en het uitbaten van de veengronden kwamen ook nieuwe bewoners naar het gebied. De veengenoten namen arbeiders in dienst, die weliswaar niet de eerste bewoners van de venen waren, maar hier wel de eerste kolonie aanlegden, waar ze ook overnachten. De dorpen en steden, waar ze vandaan kwamen, waren te ver om daar vandaag elke dag de werkplek in het veengebied te gaan en weer naar huis terug te keren. Het ging in eerste instantie om een kleine groep arbeiders, die niet veel verdienden - twintig cent per dag, die gedeeltelijk in bier uitbetaald werd.³⁰ De arbeiders kwamen deels uit Rhenen, maar omdat Rhenen erg klein was, werden ze ook elders gerekruteerd. Officieel begonnen de werkzaamheden op 31 mei 1546 en een half jaar later, half december 1546, waren ze gereed.

Over de datering van het ontstaan van Veenendaal is de nodige discussie gevoerd. Zo schrijft D. van Manen in zijn boek *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse*:

Ludovico Guicciardini – hij noemt zichzelf een Florentijns edelman – vermeldt in zijn *Beschryvinghe van alle de Neder-Landen*, waarvan de eerste Latijnse druk verscheen in 1581 en dat dus geschreven moet zijn omstreeks 1578-1580, dat *het nieuw dorp Vennendal min dan 25 jaren herwaerts gebouwt is*, wat de “stichting” dateert op ongeveer 1555.³¹

Een tijdgenoot van Guicciardini, Aernout van Buchel (1565-1641) duidt aan dat het stichtingsjaar al 1541 zou zijn. Tijdgenoten waren het er duidelijk niet over eens, wanneer Veenendaal gesticht werd. En er zijn meer jaren, die als ontstaansjaar van Veenendaal de ronde doen.

In het bekendste verhaal speelt Gilbert van Schoonbeke de hoofdrol. Hij zou in het jaar 1550 driehonderd Vlamingen naar de Rhenense venen hebben gebracht om op de veengronden

³⁰ Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):22.

³¹ Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):26.

voor hem te werken en zo in 1550 de stichter van de veenkolonie zijn geweest, waaruit Veenendaal is gegroeid. Er is echter geen bewijs voor dit verhaal te vinden. Wat men wel kan vinden, zijn bewijzen voor vroegere werkzaamheden én permanente bewoning, uiterlijk in 1545 of 1546, zoals hierboven geschreven. Hoewel Van Schoonbeke met zekerheid dus niet de stichter van Veenendaal was, is hij desondanks van grote betekenis voor de ontwikkeling van Veenendaal geweest. Hij heeft een grote rol gespeeld in de ontwikkeling van de kleine veenkolonie, die er al was, tot een dorp dat een vaste plek op de landkaart kreeg.

2. Gilbert van Schoonbeke

Gilbert van Schoonbeke (1519-1556) was een Antwerpse grondspeculant, projectontwikkelaar, en fabrikant, die - als gezegd - ook heel belangrijk voor Veenendaal was. Sommige historici beschouwen hem als de stichter van Veenendaal, omdat hij, zoals wel verteld wordt, driehonderd Vlamingen in de zestiende eeuw naar de Rhenense venen bracht, om ze er voor hem op de veengronden te laten werken. Bewijzen voor dit verhaal zijn er echter niet.

Hoewel hij waarschijnlijk niet de stichter van Veenendaal was, valt zijn historische betekenis voor Veenendaal niet te onderschatten. Zo pachtte hij op de Rhenense venen 200 morgen land van Karel V, richtte de 'Compagnie van de moeren' en liet de Schonerbeker grift als ontwateringskanaal graven. Hij kreeg een octrooi van Karel V voor al deze werkzaamheden en was daarnaast nog op andere terreinen actief. De meerderheid van zijn activiteiten vonden in Antwerpen plaats, maar ook bij de ontwikkeling van Veenendaal speelde hij een belangrijke rol.

Zoals al hierboven werd gezegd, diende de oprichting van 'Compagnie van de moeren' om turfwinning te bedrijven, vooral een praktisch doel. Van Schoonbeke had turf voor zijn projecten en ondernemingen in Antwerpen nodig. Daar was hij onder meer betrokken bij de aanleg van een nieuwe omwalling van de stad, de Nieuwstad en een nieuwe Stadwaag, een complex van brouwerijen en het zogeheten Waterhuis, waarmee Antwerpen schoon water kon krijgen volgens een procedé dat Van Schoonbeke zelf ontwikkelde.

2.1. Familie

Over het leven van Gilbert van Schoonbeke¹ is niet zoveel bekend. Er is noch persoonlijke correspondentie noch een dagboek bewaard gebleven. Ook andere documenten, die de activiteiten van Van Schoonbeke beschrijven, zeggen heel erg weinig over zijn karakter of relaties. Dus kunnen wij niet met zekerheid zeggen wat voor mens hij was. Het enige dat wij weten, zoals hier al meerdere keren gezegd werd, is het feit dat hij een zeer actief en bedrijvig man was. Ook over de vraag, waar hij geboren is lopen de meningen uiteen. De historicus Hugo

¹ Dit hoofdstuk is gebaseerd op: H. Diepeveen, "Koopman Gillebert van Schoonbeecke", in: *Oud Veenendaal*. 1989, 4(3), p. 24-26; Heida, "De Antwerpenaar Gilbert van Schoonbeke stond aan de wieg van Veenendaal", in: *Oud Veenendaal*. 1987, 2(4), p. 56-61; J. Slok, "Veenendaal: Een radertje in een machtige machinerie", in: *Oud Veenendaal*. 1994, 9(2), p. 20-34; H. Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw: De stedbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*. Brussel: Gemeentekrediet van België, 1977. Collection Histoire Pro Civitate, no 47.

Soly is ervan overtuigd dat hij in Antwerpen is geboren.² Daarentegen schrijft H. Diepeveen in 1989 in een artikel "Koopman Gillebert van Schoonbeecke" in de *Veenendaalse Krant* dat hij "waarschijnlijk" in Antwerpen werd geboren.³

Gilbert van Schoonbeke was de onechte zoon van Gilbert van Schoonbeke en Beatrix van der Veken. Over haar is verder niets bekend. "Mogelijk is zij kort na de geboorte van haar zoon overleden, zoals P. Génard veronderstelt".⁴ Voor deze aanname bestaat geen bewijs, dus kan dat alleen vermoed worden. Bronnen die iets meer over haar afkomst of leven kunnen zeggen, zijn waarschijnlijk niet bewaard.

Meer weten wij over zijn gelijknamige vader Gilbert van Schoonbeke. Volgens een onderzoek van Hugo Soly was dit niet zijn geboortenaam en hij was ook niet uit Antwerpen afkomstig. Hij werd in 1507 in Antwerpen ingeschreven als poorter. Aanvankelijk gebruikte hij nog de naam "Ghilleberde de Beurieu", voordat hij zich Gilbert van Schoonbeke gaat noemen, een naam, die daarna ook zijn zoon kreeg. Deze naam bevindt zich in bijna alle contracten die Gilbert van Schoonbeke senior sloot. Bij zijn onderzoek trof Soly de naam "de Beurieu" ook in het zestiende-eeuwse Luik aan, dus daar kwam hij hoogstwaarschijnlijk vandaan.

In hetzelfde jaar, waarin hij als poorter in Antwerpen wordt ingeschreven, trouwt Gilbert van Schoonbeke senior met een zekere Anna Moens, die echter spoedig stierf, zonder dat er kinderen uit dit huwelijk voortkwamen. Na haar dood hertrouwde hij met een zekere Anna Stegemans, met wie hij twee dochters – Leonora en Lucretia - had. Naast deze twee meisjes had hij nog twee buitenechtelijke dochters, Helena en Magdalena en in ieder geval één buitenechtelijke zoon – Gilbert van Schoonbeke, die in 1519 werd geboren en het lang moeilijk had. Zo schrijft M. Heida in het tijdschrift *Oud Veenendaal* dat hij door zijn vader "eerst in het jaar 1545 wordt [...] erkend als diens wettige zoon".⁵ Er bestaat nog het vermoeden, dat er nog één buitenechtelijke zoon was, een zekere Daniël van Schoonbeke, maar zeker is dit niet.

² Soly, *Urbanisme* (1977):131.

³ H. Diepeveen, "Koopman Gillebert van Schoonbeecke".

⁴ Soly, *Urbanisme* (1977):132.

⁵ Heida, *De Antwerpenaar* (1987):57.

2.1.1. Gilbert van Schoonbeke senior

In de zestiende eeuw was Antwerpen een belangrijk Europees handelscentrum. Dat betekende o.a. dat er allerlei wetgeving was om de handel in goede banen te leiden. Zo wijst Hugo Soly erop dat er een wet bestond die het wegen van goederen regelde, dat vanaf een bepaald gewicht in de Antwerpse waag diende te geschieden. In de zestiende eeuw moesten de handelaars alle producten boven vijftig pond wegen, die zij in Antwerpen wouden verkopen. Tot honderd pond hadden zij toestemming de goederen zelf te wegen.⁶ Voor het wegen moesten handelaren betalen. Antwerpenaren konden deze kosten naar de koper doorschuiven, terwijl handelaren van buiten dienden een deel ervan zelf te betalen. “Het waagrecht moest telkens betaald worden wanneer de koopwaar van eigenaar veranderde”.⁷ Voor de stadswaag moest iemand verantwoordelijk zijn en dat gaf Antwerpse burgers ook de mogelijkheid de stadswaag te pachten en er zo van te profiteren. Van deze gelegenheid maakte Van Schoonbeke senior gebruik. Op 8 mei 1515 pachtte hij de stadswaag voor drie jaar. Elke jaar moest hij daarvoor 3.650 gulden betalen, dus moest hij genoeg geld binnenhalen met wegen. Dat lukte hem echter niet. Verschillende problemen, zoals een te kleine winstmarge en tegenwerking van veel handelaren, zorgden ervoor dat hij van verdere pacht al een jaar afzag. In het jaar 1521 pachtte hij de stadswaag echter opnieuw, deze keer voor een lager bedrag van 3.200 gulden per jaar, zodat hij er ook wat aan kon verdienen. Het contract eindigde echter alweer na een jaar, op 31 maart 1522, toen Karel V zijn aandeel in de waag aan de stad Antwerpen verkocht en de pacht opnieuw geregeld moest worden.

Naast zijn activiteiten rond de stadswaag was de oude Van Schoonbeke ook zelf als handelaar actief. Hoewel daaromtrent weinig documentatie bewaard is gebleven is en er nog slechts een paar contracten te vinden zijn, is het heel waarschijnlijk dat hij meer deed dan alleen de paar transacties, die Soly fragmentarisch in zijn boek beschrijft. Vanaf 1525 was hij in ieder geval ook als een speculant in onroerende goed actief. Hij was niet zo succesvol als zijn zoon zou zijn, maar er is geen twijfel, dat hij zijn zoon veel heeft geleerd. Vader Van Schoonbeke overleed in 1540, ergens tussen 14 juni en 12 september.

2.1.2. Vrouw en kinderen

Begin januari 1544 trouwde Gilbert van Schoonbeke junior met de zeventienjarige Elisabeth Hendricx. Met deze dochter van de kleermaker Edmond Peeters en diens vrouw Engel was hij

⁶ Soly, *Urbanisme* (1977):134.

⁷ Soly, *Urbanisme* (1977):134.

tot zijn dood op 16 december 1556 getrouwd. Elisabeth was acht jaar jonger dan Gilbert, wat in die tijd heel gewoon was. Zij was geen rijke bruid, maar zonder een bruidsschat was zij ook niet. Op het moment van de bruiloft was haar vader al vier jaar dood. De erfenis, die hij naliet, werd gedeeld tussen zijn weduwe en de voogden van Elisabeth, die aangesteld waren, omdat zij zelf nog te jong was om haar erfdeel te beheren. Met haar huwelijk kreeg zij haar deel van de erfenis, waartoe zowel roerende als onroerende goederen behoorden:

Rekent men alle posten samen, dan bracht Elisabeth Hendricx bij haar huwelijk 6.846 gulden in. Gilbert van Schoonbeke van zijn kant kon slechts beloven dat haar na zijn overlijden een lijfrente van 150 gulden zou worden uitbetaald.⁸

Gedurende de dertien jaar dat Gilbert van Schoonbeke met Elisabeth Hendricx getrouwd was, baarde zij zes kinderen. Deze vijf meisjes en één zoon kwamen snel achter elkaar ter wereld:

De oudste dochter Susanna is drie jaren na het trouwfeest van haar ouders geboren, dus in het jaar 1547. Elk kind van het echtpaar werd twee jaren na de broer of zus geboren, behalve de jongste Elisabeth. Tussen haar en haar zus Leonora is alleen één jaar verschil. Als tweede kind is de enige zoon in het jaar 1549 geboren, die ook Gilbert genoemd werd. En daarna nog Sara in 1551, Maria in 1553, Leonora in 1555 en tenslotte Elisabeth in 1556.

Over de kinderen van Van Schoonbeke kunnen wij nog wat schaarse informatie vinden. Sara huwde Frans van Cater en had 9 kinderen met hem. Het huwelijk van Susanna en Maria was kinderloos en Leonora trouwde niet. De enige dochter over wie geen andere vermeldingen te vinden zijn is Elisabeth. Dus is het heel waarschijnlijk, dat zij kort na haar vader overleed.⁹

Het meest is er over Gilbert van Schoonbeke's zijn bekend. Hij gebruikte zijn erfdeel na de dood van zijn vader in 1556 voor zijn rechtenstudie in Leuven, Douai en Italië:

Bij zijn terugkeer uit Italië trachtte hij inzicht te verkrijgen in de complexe ondernemingen van zijn vader, maar ondervond zoveel tegenstand vanwege het stadsbestuur, de vroegere curatoren van het sterfhuis en de oud-bedienden van zijn vader, dat hij «met eene halve desperatie» dienst nam in het leger van de Staten onder de Heer van Heze. Hij sneuvelde vermoedelijk in de slag bij Gembloers op 31 januari 1578.¹⁰

Dat hij deze documenten in wilde zien, hing samen met het met feit dat er veel problemen rond de erfenis van zijn vader waren, onder meer een conflict rond de verkoop van de brouwerijen, waarvan zijn vader eigenaar was.

⁸ Soly, *Urbanisme* (1977):142.

⁹ Soly, *Urbanisme* (1977):142-147.

¹⁰ Soly, *Urbanisme* (1977):143.

Elisabeth stierf meer dan dertig jaar na haar man. Zij werd naast haar man bijgezet in het graf van de Van Schoonbekes in de kerk van de Minderbroeders in Antwerpen.

2.2. Activiteiten in Antwerpen

Gilbert van Schoonbeke heeft in Utrecht zijn sporen nagelaten, onder andere met de aanleg van de Schoonderbeekse grift van de Rhenense venen naar Amersfoort, waar het kanaal op de Eem aansloot en zo een vaarroute naar de Zuiderzee creëerde, en zijn rol in de vroege geschiedenis van Veenendaal en omgeving, waar hij voor werkgelegenheid zorgde en op die manier bijdroeg aan de ontwikkeling van het gebied. Weliswaar gaat het verhaal dat hij voor Utrechtse projecten driehonderd Vlamingen naar de Rhenense venen bracht, maar - als gezegd - bestaat er voor dit verhaal geen bewijs en zou het een legende kunnen zijn. Tegelijkertijd is duidelijk dat er voor zijn projecten veel meer arbeiders nodig waren en zij waarschijnlijk grotendeels uit de directe omgeving kwamen. Veel meer sporen van Van Schoonbeke zijn er echter in Antwerpen te vinden.¹¹ In de literatuur over de Antwerpse geschiedenis komt Gilbert van Schoonbeke weliswaar niet zo vaak voor als in boeken over de geschiedenis van Veenendaal. Dat betekent echter niet dat hij voor de ontwikkeling van Antwerpen van geringere betekenis was. Als een grondspeculant, bouwmeester, projectontwikkelaar en succesvol ondernemer droeg hij niet alleen bij aan de bouw van de Nieuwstad, maar ook aan de nieuwe stadswallen van Antwerpen.

2.2.1. De Nieuwe Stadswaag

Hoewel de jonge Gilbert van zijn vader geen stuiver als erfgoed kreeg, zag hij in Antwerpen de nodige mogelijkheden om veel geld te verdienen.

Evenals zijn vader heeft Gilbert van Schoonbeke te Antwerpen de functie van waagmeester uitgeoefend : op 5 mei 1540 werd hij samen met Jan van Deurne door de magistraat aangesteld tot ontvanger van de inkomsten der Grote Waag, benevens van die der IJzer-, Boter- en Kaaswaag. Aangezien deze aanstelling nog tijdens het leven van zijn vader plaatsgreep, mag men veronderstellen dat deze laatste er wel de hand

¹¹ Deze paragraaf is gebaseerd op: Diepeveen, *Koopman Gillebert van Schoonbeecke* (1989):24-26; Heida, *De Antwerpenaar* (1987):56-61; Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):1-51; Slok, *Veenendaal* (1994):20-34; Soly, *Urbanisme* (1977); Stol, *De veenkolonie Veenendaal* (1992):11-83; Thoomes, *Veenendaal toen en nu* (1983):11-37.

zal in gehad hebben. Wat er ook van weze, Gilbert van Schoonbeke zou zijn eerste openbare functie samen met Jan van Deurne blijven waarnemen tot in mei 1553.¹²

In zijn functie als waagmeester was hij succesvoller dan zijn vader. Vanwege het groeiende prestige van Antwerpen was de Oude Waag snel te klein om de steeds grotere hoeveelheden goederen op tijd af te wikkelen. Verschillende handelaren klaagden hierover bij Van Schoonbeke, wat hem op het idee bracht om een nieuwe stadswaag te bouwen: Dat was volgens zijn berekeningen goedkoper dan de bestaande waag te vergroten. In maart 1547 stelde hij zijn plan aan het stadsbestuur voor. Hij had ook een plaats ervoor gevonden: ten zuiden van de Paardenmarkt, waar toentertijd nog het stadsmagazijn De Houten Eeckhof stond:

Toevallig was dit terrein even tevoren door de magistraat aan een stroman van Van Schoonbeke verkocht. De hele onderneming bleek vooropgezet spel te zijn. Want toen het stadsbestuur met zijn plannen instemde, kocht Gilbert de gronden snel zelf.¹³

Nog in dezelfde maand werd een contract opgesteld, waarin Van Schoonbeke ook de bouw op zich zou nemen. Het contract werd nog in mei van hetzelfde jaar door Karel V bekrachtigd. Met de bouw van de nieuwe waag maakte Van Schoonbeke enorme winst. Bovendien kreeg hij, omdat hij zijn werk snel had gedaan, niet alleen nieuwe gronden van de stad, maar ook de opbrengst van de verkoop van het oude waaggebouw.

Na het succes van de nieuwe stadswaag, richtte Van Schoonbeke zich op nieuwe bouwprojecten in de directe omgeving. Percelen in de buurt van de nieuwe waag stegen snel in prestige, wat hoge prijzen bij verkoop, verpachting en verhuur betekende. Mede door het feit dat Van Schoonbeke de percelen voor een zeer lage prijs ver onder de marktwaarde kon kopen, bracht hem het hele project een winst van ongeveer 73 procent op het door hem geïnvesteerde bedrag. Na dit succes rond de nieuwe stadswaag, ging hij verder met speculatie en bouwprojecten in de omgeving van de Vrijdagmarkt in het centrum van Antwerpen. Hij creëerde er een nieuwe buurt, waar zich de handel van oud-kleerkopers concentreerde. Hij bouwde nieuwe straten en huizen, die weer met grote winst wist te verkopen. Op dezelfde wijze ging hij door met de aanleg van een nieuwe wijk, het zogeheten Leikwartier, dat nog buiten de stadsmuur van Antwerpen lag. Bij al deze bouwprojecten van Gilbert van Schoonbeke is opmerkelijk dat hij niet alleen een zeer succesvol speculant, projectontwikkelaar en

¹² Soly, *Urbanisme* (1977):149.

¹³ Slok, *Veenendaal* (1994):24.

bouwondernemer was, maar dit deed - zoals Hugo Soly opmerkt - zonder zelf op enigerlei wijze erin te investeren en risico te nemen.

2.2.2. *Grondspeculaties*

Van Schoonbeke begon klein. Voor hij in staat was om met een bouwproject als de aanleg van de Nieuwe Stadswaag te beginnen, was hij een al langer als grondspeculant in de voetsporen zijn vader actief. Hoewel zijn vader hem geen geld naliet, gaf hij hem wel het nodige economisch inzicht in de situatie van het toenmalige Antwerpen. Gilbert begreep snel dat er veel te verdienen was met bodemspeculatie. Omdat hij geen eigen vermogen had, werkte hij aanvankelijk in de jaren 1542-1544 voor andere grondspeculanten. Zijn eerste grotere speculatieobjecten bevonden zich aan de Antwerpse Koningstraat.

Over Van Schoonbeke's begin als speculant schrijft Hugo Soly:

Op 24 januari 1542 kocht Gilbert van Schoonbeke van Anna Stegemans nl. het uitgestrekte pand tussen de Prinsstraat, de Gratiekapelstraat, de Keizerstraat en de Masengang. [...]

Aangezien Gilbert van Schoonbeke over geen beginkapitaal beschikte, verleende Anna Stegemans hem vier jaar uitstel van betaling.¹⁴

Het geld dat hij eraan verdiende hoefde hij niet onmiddellijk terug te geven. Na de verkoop van alle percelen wist hij dat hij nog bijna één jaar had, om zijn stiefmoeder Anna Stegemans te betalen,¹⁵ dus investeerde hij de winst, die hij maakte, in de koop van nieuwe percelen. In het jaar 1543 (dus nog twee jaar voordat hij al zijn percelen aan de Koningstraat zou verkopen) kocht hij samen met advocaat Hubrecht de But grond in de Antwerpse binnenstad van de abdij van Baudeloo.¹⁶ Met de Karmelieten sloten zij een contract dat er een straat zouden bouwen, die de naam "Jodenstraat" kreeg. Ook hierna werkte hij nog De But samen, maar al spoedig kon hij zelfstandig op de bouwmarkt opereren.

Zo kocht hij in de jaren 1545-1546 meerdere percelen, waaronder een gebouwencomplex in de Hoochstetterstraat (de huidige Borzestraat), dat hij met een nettowinst van ruim vijftig procent (volgens Hugo Soly was de brutowinst 83%) doorverkocht. Hiermee aan verdiende hij genoeg geld, om zijn stiefmoeder terug te betalen en tegelijkertijd met

¹⁴ Soly, *Urbanisme* (1977):150.

¹⁵ De term voor de terugbetaling was in juni 1546.

¹⁶ Soly, *Urbanisme* (1977):152.

speculeren en met nieuwe bouwprojecten verder te gaan. Zo legt hij op een braakliggend stuk grond in de Antwerpse binnenstad een nieuwe straat aan, de Lombaardvest, gaat hij ook bouwen een terrein aan de Lange Noordstraat.

Gilbert van Schoonbeke onderscheidde zich van andere grondspeculanten in zijn tijd in verschillende opzichten. Hij was er zich bewust van dat er vooral snel veel geld te verdienen viel met onbebouwde percelen in de Antwerpse binnenstad en richtte daar zijn oogmerk op. Hij kocht ze als mogelijk bouwterrein, verkavelde ze, legde er soms een nieuwe straat aan en verkocht of verpachtte dan de afzonderlijke grondstukken. Hij bebouwde de percelen nooit zelf. De winst investeerde hij vervolgens in de aankoop van nieuwe percelen en genereerde zo in korte tijd steeds meer eigen kapitaal.

2.2.3. Van Schoonbeke's werk voor de stad Antwerpen

Door zijn succes als speculant en projectontwikkelaar wist Gilbert van Schoonbeke het vertrouwen van de Antwerpse magistraten te winnen. In de volgende jaren kreeg hij veel opdrachten van de stad en had eindelijk min of meer het monopolie op alle openbare werken van de stad. Daartoe behoorden de voltooiing van de nieuwe stadsomwalling, de verkoop van het grootste deel van het stedelijke grondbezit en de ontwikkeling van de Nieuwstad.

De nieuwe stadsomwalling en de Nieuwstad

Antwerpen groeide in hoog tempo en had dankzij de snel expanderende handel grote inkomsten, die niet alleen de ontwikkeling van de stad ten goede kwamen, maar ook een toenemend gevaar van een eventuele aanval van buiten betekenden. Na de aanslag op Antwerpen door de Gelderse legeraanvoerder Maarten van Rossum, die in 1542 plunderend en brandschattend de stad aanviel, werd met toestemming van Karel V besloten om een nieuwe omwalling te bouwen naar voorbeeld van de nieuwe verdedigingswerken van andere Europese steden. De oude omwalling was uit de mode en als verdedigingswerk onbruikbaar. De stadsmuren waren te dun en tegen vuurkracht van de zestiende-eeuwse artillerie niet bestand. De plannen voor de nieuwe omwalling werden door de Italiaanse krijgswaarchitect Donato Buoni gemaakt; de Antwerpse bouwmeester Peter Frans kreeg de bouwopdracht.¹⁷ De bouwkosten bleken echter veel hoger dan verwacht, zodat de stad zich gedwongen zag om de belastingen te verhogen. Hoewel er in Antwerpen veel rijkdom was, was er toch niet voldoende

¹⁷ Soly, *Urbanisme* (1977):202.

belasting binnen te halen om de bouw van de nieuwe stadsverdediging te financieren, zodat de stad diep in de schulden belandde.

Met dit alles rekening houdend, bezondigt men zich zeker niet aan overdrijving wanneer men stelt dat zowel het onverantwoord financieel beleid als de corruptie van de Antwerpse magistraat de stad in november 1547 op de rand van het bankroet hadden gebracht.¹⁸

De situatie werd onhoudbaar en uiteindelijk greep de landvoogdes Maria van Hongarije zelf in, om de problemen op te lossen. Bij het doornemen van alle stukken, zag zij de oplossing voor de financiële problemen in een uitbreiding van de stad, voorgesteld door Gilbert van Schoonbeke. Hij had een plan ontworpen voor stadsuitbreiding aan de noordkant van de stad, de aanleg van de zogeheten Nieuwstad, inclusief nieuwe havens, die binnen de nieuwe stadsomwalling zouden komen te liggen. Door de ontwikkeling van dit gebied dat buiten de oude omwalling lag, kon Antwerpen uitbreiden en ook de financiële situatie verbeterd worden. Van Schoonbeke's plan omvatte de aanleg van nieuwe kanalen en havenbekkens, die voor meer handel zouden zorgen. Daarnaast stelde hij voor het terrein te verkavelen en te verkopen. De kanalen zouden ervoor zorgen dat handelaren geen grote kosten voor vervoer hoefden te betalen, zodat de Nieuwstad nog attractiever werd en de grondstukken voor een hogere prijs verkocht konden worden. Zo zou de stad snel direct veel geld verdienen en geen nieuwe leningen hoeven af te sluiten om de nieuwe omwalling te financieren.

Het enige probleem van dit plan was, dat bouwmateriaal erg schaars en duur was en door de bouw van de Nieuwstad nog schaarser en duurder zou worden. Hiervoor had Van Schoonbeke echter ook oplossing. “Hij bood Maria aan te Kallebeek zestien bakkerijen te bouwen en daaruit bakstenen te leveren die ver onder de gangbare prijs lagen.”¹⁹

De landvoogdes ging akkoord en zo kon Gilbert van Schoonbeke zijn plannen voor de Nieuwstad uitvoeren. Bovendien werd hij gemachtigd om ook voor de voltooiing van de nieuwe Antwerpse omwalling zorg te dragen.²⁰

Bierbrouwerijen

Gilbert van Schoonbeke was zich ondertussen bewust dat de werkzaamheden aan Nieuwstad en de omwalling niet eeuwig zouden duren en de mogelijkheden tot grondspeculaties ook

¹⁸ Soly, *Urbanisme* (1977):205.

¹⁹ Slok, *Veenendaal* (1994):25.

²⁰ Dankzij zijn oplossing voor de grote kosten van de aanleg van de Nieuwstad kon hij ook het laagste bod bij de aanbesteding van de stadsomwalling doen.

beperkt waren. Hij besloot daarom, zich op een andere handelsbranche te richten, bierbrouwerij. Het bier in Antwerpen had een zeer lage kwaliteit. Dat lag aan de slechte kwaliteit van het water dat gebruikt werd. Van Schoonbeke zag hier een oplossing en een gat in de markt: schoon water. Daartoe bouwde hij een waterzuiveringsinstallatie, het zogeheten Waterhuis, in de Nieuwstad en op andere percelen, die hij er nog bezat, bierbrouwerijen, die vers en schoon water van zijn Waterhuis konden betrekken. Hij was niet van plan om zelf als bierbrouwer op te treden, maar deze brouwerijen te verhuren aan Antwerpse bierbrouwers, die hem vervolgens twee stuivers per aam (dat wil zeggen 150 liter) geproduceerd bier moesten betalen. Daarnaast waren ze verplicht, de benodigde turf voor het verhitten van de ketels bij in te kopen. Zo kreeg hij feitelijk een monopolie op de bierproductie in Antwerpen, waarbij in die tijd de bierproductie de vraag naar bier niet kon bijbenen en er bierbrouwersgilde bestond dat Van Schoonbeke tegenwicht had kunnen bieden. De belofte van het schone water lokte de Antwerpse bierbrouwers de een na de ander naar de Nieuwstad. Diegenen, die niet op Van Schoonbeke's aanbod in wilden gaan, konden niet met de nieuwe kwaliteit van het bier uit de Nieuwstad concurreren en raakten in problemen.

Oproer

Alles tezamen zorgden de hierboven geschetste ontwikkelingen - de verhoging van en daardoor een dalende van de levensstandaard en het monopolie van Gilbert van Schoonbeke in bouw- en biersector, die vooral kleine ondernemers trof - voor toenemende ontevredenheid in de Antwerpse burgerij, die in 1554 tot een oproer leidt, wanneer een grote menigte zich in het centrum verzameld om het wijdverbreide ongenoegen kenbaar te maken.

Die begaf zich op 11 juli 1554 naar de Grote Markt. Twee- tot drieduizend ontevredenen betoogden tegen de brouwerijplanen van Van Schoonbeke. [...] Aan de privileges van Van Schoonbekes bierondernemingen kwam een einde. Bovendien werd hij uit stadsdienst ontslagen.²¹

Van Schoonbeke ontvlucht de stad, maar komt een jaar later weer terug, weet compensatie te krijgen voor de schade die hij opliep en gaat weer verder met uitbaten van zijn bierbrouwerijen. Hij is inmiddels opgeklommen tot financieel adviseur van het Habsburgse hof in Brussel, overlijdt echter korte tijd later, 16 december 1556 in Antwerpen aan een hoge koorts. Hij wordt vervolgens in het familiegraf in de kerk der Minderbroeders in Antwerpen bijgezet.

²¹ Slok, *Veenendaal* (1994):32.

2.3. Activiteiten in de Gelderse Vallei

Als gezegd, investeerde Van Schoonbeke²² nooit in een project, dat hem geen winst zou brengen. Kort na het begin van de werkzaamheden aan de bouw van de nieuwe Antwerpse omwalling, stelt hij vast dat de turf, die nodig is voor de baksteenproductie, duurder is dan het arbeidsloon en hij gaat daarom op zoek naar mogelijkheden om goedkoper aan turf te komen. De beste optie was in dit verband een eigen veengebied, om niet van tussenhandelaren afhankelijk te zijn.

Hoe Van Schoonbeke in de Gelderse Vallei beland, is niet geheel duidelijk. Taeke Stol vermoedt in zijn geschiedenis van de veenkolonie Veenendaal dat hij een tip kreeg van Jacob Gramajje, een van de eerste ondertekenaars van het Rijn-octrooi, die uit Antwerpen kwam.²³ terwijl Van Manen veronderstelt, dat hij via de Heer van Zevenbergen, een turfgebied in Noord-Brabant, over de veengebieden en turfwinning in de Gelderse Vallei geïnformeerd werd.²⁴ Hoe het ook zij, Van Schoonbeke zag hier zijn kans schoon om in eigen beheer turf te winnen. Het waren de venen die het dichtst bij Antwerpen lagen, waar hij het niet met enige concurrentie hoefde op te nemen en veengronden voorhanden waren, die hij direct van de Habsburgers kon pachten, met wie hij een goede band had. Zo pachtte hij uiteindelijk van Karel V tweehonderd morgen land voor vervening in de Gelderse Vallei, dat door alle gewapende conflicten in de regio nog volledig braak lag en niet onder het Rijn-octrooi viel.

2.3.1. Het Zuiderzee-octrooi

Een probleem was echter de verbinding tussen de Gelderse Vallei en Antwerpen. Alleen over water loonde het transport, maar er bestond geen directe waterverbinding. Daarvoor moest een nieuw kanaal aangelegd worden. Van Schoonbeke dient daartoe een verzoek bij Karel V in, om een nieuwe grift te mogen graven, die een directe waterweg naar Antwerpen zou opleveren.

²² Deze paragraaf is gebaseerd op: Davelaar, Van der Hulst & Van 't Veld, *Veenendaalse Inslag* (2013); H. P. Deys, *De Gelderse Vallei. Geschiedenis in oude kaarten*, Utrecht, 1988; Diepeveen, *Koopman Gillebert van Schoonbeecke* (1989):24-26; Heida, *De Antwerpenaar* (1987):56-61; Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):1-51; Van Grootheest & R. Bisschop (red.), *Geschiedenis van Veenendaal* (2000): p. 11-13, 35-54, 73-79, 151-165; Slok, *Veenendaal* (1994):20-34; Stol, *De veenkolonie Veenendaal* (1992):11-83; Thoomes, *Veenendaal toen en nu* (1983):11-37; Thoomes & Sandbrink, *Vier eeuwen Veenendaal 1549-1949* (1985):5-35.

²³ Stol, *De veenkolonie Veenendaal* (1992):61.

²⁴ Van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse* (2001):27.

Dit kanaal moest de keizerlijke venen bij de Emmickehuizerberg met Amersfoort verbinden. De turf zou vervolgens via de Eem en de Zuiderzee langs de Amstel, IJssel, Noord en Dordtse Kil naar het Hollands Diep en vervolgens naar Antwerpen kunnen worden getransporteerd.²⁵

Hij verplichtte zich dit op eigen kosten te doen en alle risico's op zich te nemen. Op 31 maart 1549 of 1550 - hier verschillen de jaartallen in de literatuur - kreeg Van Schoonbeke van Karel V het zogeheten "Zuiderzee-octrooi", dat hem het monopolie op de vervening van de keizerlijke veengronden gaf. Als gezegd, kwamen alle uitgaven en risico's voor rekening van Van Schoonbeke. De werkzaamheden moesten in de zomer van 1550 beginnen en in zes jaar klaar zijn. Er was een mogelijkheid om deze termijn te verlengen, maar alleen wanneer hij daarvoor gegronde redenen kon aanvoeren. In het octrooi werd ook bepaald, hoe breed de grift diende te worden, hoeveel schutten er gebouwd moesten worden en welk tracé het kanaal diende te volgen. Tenslotte was Van Schoonbeke volgens het octrooi de keizer een stuiver per honderd ton verscheept veen schuldig. Al in de zomer van 1551 was Van Schoonbeke klaar met de aanleg van de nieuwe grift en had hij zodoende nog vijf jaar, om aan de turfwinning te verdienen.

Naast de kosten voor de aanleg van de grift en het aandeel in de winst, dat hij aan de keizer moest afdragen, werd Van Schoonbeke ook verplicht, nog verder te investeren:

Om te voorkomen dat hij de zaak voortijdig op zou geven, moest Van Schoonbeke zich verplichten om in ieder geval voor een bedrag van *f* 12.000,- te investeren. Daarom vond men dat hij wel recht had op enige tegenprestatie van de kant van Karel V. Hij mocht in totaal 600 morgen kopen in de venen van Amerongen, Renswoude en in Gelderland om deze af te graven.²⁶

Daarnaast diende hij van Karel V voor 36 jaar nog tweehonderd morgen land meer in pacht te nemen, honderd morgen op de Ginkelse venen, de andere helft was veengebied bij Prattenburg. Daar stond tegenover dat voor 24 jaar het alleenrecht kreeg om de turf door de nieuwe grift te vervoeren.

2.3.2. De Compagnie van de moeren

Om zijn eigen risico te beperken, besloot Van Schoonbeke voor de turfwinning een aparte onderneming op te richten, een eigen compagnie. Met een aantal kapitaalkrachtige kooplui, die van hem de veengronden voor 150 gulden per morgen in onderpacht hadden, richtte hij op 20

²⁵ Slok, *Veenendaal* (1994):27.

²⁶ Stol, *De veenkolonie Veenendaal* (1992):63-64.

juni 1550 de zogeheten “Compagnie van de moeren” op (ook wel, zoals Stol in zijn boek *De veenkolonie Veenendaal* schrijft, “De compagnie van Van Schoonbeke” of “De Antwerpse compagnie” geheten²⁷). Met de koop van de veengronden kochten de eerste compagnons ook het recht om gebruik van de grift te maken, en kregen zij stemrecht, waarbij het gewicht van hun stem bepaald was door het aantal morgen veenland dat ze in onderpacht hadden en alleen de grote participanten stemrecht hadden. Zelf nam Gilbert van Schoonbeke genoeg met maximaal vier van de dertien stemmen.²⁸ Iedere hoofdparticipant met stemrecht had de plicht om één keer per jaar een inspectie te doen. Van Schoonbeke zelf reisde ook naar het Rhenense kasteel Ter Horst en inspecteerde de werkzaamheden in september 1550.

De "Compagnie van de moeren" was niet de eerste veencompagnie ter plekke. Naast Van Schoonbeke's compagnie was ook de compagnie die uit het Rijnnoctrooi was voortgekomen. Tussen beide compagnieën bestonden enige verschillen. Zo was de "Compagnie van de moeren" veel strakker georganiseerd.²⁹ Hoewel het Rijn- en Zuiderzeeoctrooi op verschillende veengronden en griften betrekking hadden, waren ze deels met elkaar verweven, zoals Stol in de *Geschiedenis van Veenendaal* opmerkt:

Uit het feit dat er in de begintijd twee concessiegebieden waren, gelegen aan weerszijden van een (verschuivende) waterscheiding, mag men niet concluderen dat we hier te maken hebben met twee volledig gescheiden wereldjes. Veel personen investeerden in beide concessiegebieden.³⁰

Bovendien lag de honderd morgen veenland bij Prattenburg, die Van Schoonbeke in pacht had, dicht bij de Bisschop Davidsgrift lag dan bij de nieuwe verbinding naar Amersfoort via de Schoonebeker grift. Van Schoonbeke had echter geen recht om van de Bisschop Davidsgrift gebruik te maken. De enige die wél recht had, om beide griften te gebruiken, was de eigenaar van het gebied, keizer Karel V. Aangezien hij er zelf ook baat bij had, gaf hij zodoende in 1554 Van Schoonbeke toestemming een deel van de Bisschop Davidsgrift te gebruiken, om zijn turf uit Prattenburg naar Antwerpen te vervoeren, zij het onder de voorwaarde, dat hij beide griften op eigen kosten zou verbinden.

²⁷ Stol, *De veenkolonie Veenendaal* (1992):65.

²⁸ Stol, *De veenkolonie Veenendaal* (1992):65.

²⁹ Stol, *De veenkolonie Veenendaal* (1992):65.

³⁰ Van Grootheest & R. Bisschop (red.), *Geschiedenis van Veenendaal* (2000):156.

3. De verschillende dateringen

3.1. De kalender

Voor de oorsprong van het begrip 'kalender'¹ wijst Marie Bláhová in het boek *Historická chronologie* op de Latijnse term *calendarium*, afgeleid van het Latijnse woord *calendae*. De originele betekenis van het woord *calendarium* is 'schuldboek' of 'boek van openstaande vorderingen'.² Tegenwoordig staat het begrip echter voor een systeem van regels van de tijndeling.

Veel astronomische verschijnselen herhalen zich periodiek. De kalender dient hierbij om deze perioden te benoemen. Onze jaarkalender is hierop afgestemd, waarbij "kalender" in de zin van agenda, in het Nederlands alleen aan de wand, in het Duits ook in boekvorm, slechts een niet meer is dan toespeling op de ordening van de tijd als een van de astronomie afgeleid regelwerk voor de tijd:

Als Text verweist der Kalender wie auch das Kirchenjahr auf einen rituelle und gesellschaftliche Realität: das Fest, eine aufwendige und umfangreiche Folge von Riten, die ein Publikum verlangen und zugleich für dieses Publikum die Alltagsroutinen für einen beträchtlichen Zeitraum unterbrechen. [...] Sie kündigen das Fest lange vor jeder Pressenotiz und jeden Ausrufer an, sie sorgen dafür, daß beim Eintreffen einer persönlicheren Einladung der Termin schon freigehalten ist.³

De eerste kalenders dienden ter oriëntatie van boeren, die zich naar de wisselende jaargetijden moesten richten. Zodoende verschilden kalenders overal ter wereld, omdat niet alleen het klimaat van plaats tot plaats verschilt, maar ook de jaargetijden niet overal synchroon lopen. Daarenboven kregen kalenders nog een andere functie: het vastleggen van feest- en hoogtijdagen.

De kalender zoals wij die hebben, lijkt misschien een vanzelfsprekendheid. Maar het ontstaan van de huidige kalender was een ingewikkeld proces. Het astronomische jaar, net als astronomische maanden en dagen zijn geen eenheden, die zich precies in uren en minuten laten opdelen. Daarnaast leverden ook sommige feestdagen een probleem op. Naast feestdagen met

¹ Alle informatie in deze kapitel komen uit de boeken: M. Bláhová, *Historická chronologie*. Praha: Libri, 2001, p. 70-136, 332-339; I. Hlaváček, J. Kašpar & R. Nový, *Vademecum pomocných věd historických*. Jinočany, 1994, p. 117-139; J. Rüpke, *Zeit und Fest. Eine Kulturgeschichte des Kalenders*. München: C. H. Beck 2006, p. 15-28; E. Strubbe & L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Antwerpen & Amsterdam: Standaard-Boekhandel 1960, p. 51-60; A. Viaene, "Een nieuwjaar geven in middelnederlandse teksten", *Biekorf* 65 (1964), nr. 1, p. 23-25.

² Bláhová, *Historická chronologie* (2001):71 [mijn vertaling].

³ Rüpke, *Zeit und Fest* (2006):16.

een vaste datum op de kalender (*festa immobilia*) zijn er veranderlijke feestdagen (*festa mobilia*), die op wisselende data, maar tegelijkertijd op een vastgelegde dag van de astronomische kalender plaatsvinden volgens de regels, die met hun viering verbonden zijn. Daar komt bij dat in de loop der tijd de redenen voor en de invulling van die feestdagen nogal eens veranderden. Dit leidde ertoe dat er meerdere kalenders zijn ontstaan, die deels naast elkaar bestonden en soms door elkaar heenliepen, vooral wanneer volgens verschillende principes werd gedateerd of bepaalde veranderingen niet overal tegelijk werden overgenomen.

3.2. Gregoriaanse kalenderhervorming

In grote delen van Europa werd met het Romeinse Rijk en de kerstening de Romeinse, zogeheten Juliaanse kalender de gangbare tijdrekening, waarbij alleen de feestdagen werden vervangen, deze zich echter deels niet naar de kalender, maar naar astronomische verschijnselen richtten. Aangezien de Juliaanse kalender astronomisch gezien licht onnauwkeurig was, werd het in de zestiende noodzakelijk de kalender te hervormen. Deze zogeheten Gregoriaanse hervorming uit het jaar 1582 is vernoemd naar paus Gregorius XIII, die in de bul *Inter gravissimas* de nieuwe kalender voorschreef, die beter bij het astronomische jaar aansloot. Onderdeel van de Gregoriaanse hervorming was een sprong van tien dagen bij de overgang naar de nieuwe kalender: na 4 december volgde onmiddellijk 15 december 1582. Volgens Marie Bláhová zorgt dit vaak voor dateringsproblemen, omdat de data van de tijd voor de hervorming vaak niet naar de Gregoriaanse kalender worden omgerekend.⁴ Dit is echter niet het enige dateringsprobleem in de tijd voor de invoering van de Gregoriaanse kalender, zoals de dateringsproblemen rond het Rijn- en Zuiderzeeoctrooi leren. Een veel groter probleem dan de overschakeling van de Juliaanse naar de Gregoriaanse kalender was het feit dat tot in de zestiende eeuw een nieuw jaar niet overal officieel op dezelfde dag begon en op verschillende plaatsen in Europa en ook in de Lage Landen in documenten op op verschillende momenten een nieuw jaartal werd gebruikt.

⁴ Bláhová, *Historická chronologie* (2001):130.

3.3. Het begin van het jaar

In de tijd voor de Gregoriaanse kalenderhervorming was er geen algemeen geaccepteerde datum voor het begin van een nieuw kalenderjaar.⁵ Weliswaar richtte zich Europa grotendeels naar de Juliaanse christelijke kalender, maar daarin was geen concrete dag als het begin van het jaar vastgelegd.

Het begin van het jaar was altijd aan een belangrijke gebeurtenis gebonden - die kon van land tot land en van plaats tot plaats verschillen. Voor de datering van de Rijn- en Zuideroetoeien zijn twee centrale gebeurtenissen in de christelijke kalender van belang: de geboorte van Christus (Kerst) en zijn kruisiging (Pasen).

3.3.1. De nieuwjaarsstijl

In *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* stellen E.I. Strubbe en Léon Voet:

De wisseling van het jaarcijfer is in onze tijden onafscheidbaar verbonden met het begin van het jaar; het lijkt zo vanzelfsprekend het jaarcijfer met Nieuwjaar te wisselen dat het verwondering wekt te moeten vaststellen dat men het in de middeleeuwen anders deed.⁶

Tegenwoordig geldt 1 januari als de eerste dag van het nieuwe jaar. Dat was ook oorspronkelijk het geval in de Juliaanse kalender, toen deze door Gaius Iulius Caesar werd ingevoerd en dat bleef zo tot het jaar 567. In dat jaar 567 werd 1 januari als nieuwjaarsdag door het concilie van Tours verboden. Hoewel de datum in het christelijke jaar geen betekenis had, werd de dag door veel mensen met optochten gevierd. Dat wilde de kerk veranderen. Feesten dienden uitsluitend ter ere van de heilige Drie-eenheid of een christelijke heilige gevierd te worden. Het feit dat de eerste januari ondanks het kerkelijke verbod ook verder gevierd werd, leidde tot een concessie van de kerk door de bepaling dat eerste januari de dag zou zijn geweest, waarop Christus besneden werd en als '*Circumcisio Domini*' gevierd kon worden.

Hoewel 1 januari desondanks niet meer als het begin van een nieuw kalender gold, verdween de zogeheten nieuwjaarsstijl nooit helemaal. In de middeleeuwen werd ook in het na het concilie van Tours in sommige kanselarijen van de koningen en keizers van het Heilige

⁵ Er bestonden zes hoofd jaerstijlen. Naast de hier behandelde nieuwjaarsstijl, kerststijl en paasstijl waren dat de boodschapstijl (of annunciatiestijl), waarbij het jaar op 25 maart begon, de Venetiaanse stijl met het begin van het jaar op 1 maart en de Byzantijnse stijl, die het jaar op 1 september liet beginnen.

⁶ Strubbe & Voet, *De chronologie* (1960):51.

Roomse Rijk deze stijl aangehouden en in de Rooms-Katholieke kerk bleef deze stijl voor de computisten van belang als begin van de Eeuwigdurende kalender en de Zonnekalender. In de zestiende eeuw groeide steeds meer de behoefte aan een eenduidige kalender en zo naar een gelijkvormige jaarstijl. Dat was vooral nodig voor de handel, maar ook in andere opzichten bleken verschillende jaarstijlen een probleem, zodat geleidelijk de nieuwjaarsstijl als een uniforme jaarstijl weer in zwang raakte.

3.3.2. De kerststijl

Het hoeft geen betoog dat de geboorte van Christus tot de belangrijkste momenten van het christendom behoort, waarbij 25 december in de Rooms-Katholieke kerk als geboortedag geldt. Het is niet geheel duidelijk, waar en wanneer 25 december voor eerst als officieel begin van het nieuwe jaar gold. In geval gebeurde dit in Ierland en Engeland al in de achtste eeuw. Rome volgde in de negende eeuw en daarna volgden ook andere landen.

In de middeleeuwen werd de kerststijl echter al spoedig op veel plaatsen door een andere jaarrekening verdrongen, de zogeheten paasstijl. In de Rooms-Katholieke kerk bleef de kerststijl echter nog lang de gangbare jaarstijl, zodat ook officiële wereldlijke documenten in het door bisschoppen geregeerde Utrecht net als in het prinsbisdom Luik tot in de zestiende eeuw volgens de kerststijl gedateerd werden.

3.3.3. De paasstijl

De meeste gangbare jaarstijl was in de middeleeuwen in Europa de zogeheten paasstijl. Gelet op de betekenis van Pasen in het christelijke jaar ligt dat misschien voor de hand. Pasen behoort echter tot de veranderlijke feestdagen en dat veroorzaakte verschillende problemen.

Voor de boeren was deze jaarstijl onpraktisch. Dus begon bij hen jaar niet met Pasen, zoals Antoon Viaene in zijn boek over Nieuwjaar in de middeleeuwen schrijft: “De paasstijl van onze kanselarijen, die het jaar rekenden van Pasen tot Pasen, liet het burgerlijk gebruik onaangeroerd, ook in de steden die hun griffie naar de paasstijl regelden”.⁷ Een groter probleem van de paasstijl was het feit dat Pasen ergens op een wisselende dagen tussen 22 maart en 25 april plaatsvond, zodat afzonderlijke jaren andere lengtes hadden. Het betekende ook, dat in

⁷ Viaene, *Een nieuwjaar geven in middelnederlandse teksten* (1964):25.

één kalenderjaar twee keer dezelfde datum mogelijk was, om dan in een ander jaar niet te bestaan. Om mogelijke verwisselingen te vermijden, moesten data in de mogelijke paasperiode nog met de additionele aanduidingen *ante pascha* of *post pascha* worden geschreven.

Vaak ontbreekt deze aanvulling zodat de juiste datum moeilijk of helemaal niet bepaald kan worden. Nog een ander probleem met deze jaarstijl was, als *ante pascha* of *post pascha* ontbrak, dat er vreemde situaties konden ontstaan, zoals in het geval van het Rijn-octrooi, waarin de opzet van het project er in juni 1545 is, en het octrooi op basis van deze opzet al in maart 1545 wordt ondertekend, terwijl de chronologie onmiskenbaar omgekeerd was.

De paasstijl werd vooral in Frankrijk gebruikt, dus werd deze jaarstijl ook wel '*stilus Francicus*' of '*mos Gallicanus*' genoemd. Tot de zestiende eeuw werd de paasstijl eveneens in Vlaanderen gebruikt net als in officiële documenten die er werden opgesteld, maar voor de landstreken bestemd waren, waar een andere jaarstijl gehanteerd werd. Dit gold ook voor officiële stukken voor de noordelijke Nederlanden, die door Karel V getekend werden.⁸

⁸ Bláhová, *Historická chronologie* (2001):337.

4. De juiste tijdlijn

Zoals eerder aangegeven, lopen de meningen uiteen over het jaar waarin het Rijn- en Zuideroctrooi werden opgesteld en getekend. De reden ervoor zijn de verschillende jaartijlen die in Utrecht en Vlaanderen werden gebruikt.¹ In de zestiende eeuw was de Paasstijl de meest gebruikte dateringstijl in Europa, maar niet de enige. In *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* van Strubbe en Voet valt over de kerststijl te lezen:

In de Nederlanden wordt hij tot het einde van de twaalfde eeuw gebruikt, waarna hij door de Paasstijl wordt verdrongen. Doch vanaf het begin van de veertiende eeuw komt hij in verschillende gewesten opnieuw in gebruik, o.m. te Utrecht en te Luik.

Te Utrecht wordt hij in 1310 krachtens het besluit van het provinciaal concilie van Keulen ingevoerd; de *stilus traiectensis* wijst dan ook in de middeleeuwen op Kerststijl.²

In Antwerpen werd daarentegen sinds de veertiende eeuw consequent de paasstijl gehanteerd. Dat betekent bij voorbeeld dat het op 31 maart 1549, toen het Zuiderzee-octrooi officieel in werking trad, het in Utrecht al 31 maart 1550 was. Bij het Rijn-octrooi geldt soortgelijks.

Voor beide octrooien gelden - gelet op de verschillende jaartijlen die toen en nu gebruikt werden:

	Paasstijl Antwerpen	-	Kerststijl Utrecht	Nieuwjaarsstijl
Rijn-octrooi	12 maart 1545		12 maart 1546	12 maart 1546
Zuiderzee-octrooi	31 maart 1549		31 maart 1550	31 maart 1550

Het gebruik van de paasstijl in Antwerpen verklaart enige discrepanties in de gangbare geschiedenis:

- Het Rijn-octrooi wordt daarin in juni 1545 opgesteld, maar al op 12 maart 1545 ondertekend, zoals hierboven in de paragraaf over de Bisschop Davidgrift te lezen viel. Volgens de paasstijl was dit mogelijk. Volgens de hedendaagse nieuwjaarsstijl vond de ondertekening pas op 12 maart 1546 plaats.

¹ Deze paragraaf is gebaseerd op: Bláhová, *Historická chronologie* (2001):70-136, 332-339; Strubbe & Voet, *De chronologie* (1960): 51-60.

² Strubbe & Voet, *De chronologie* (1960):53.

- Voor het Zuiderzee-octrooi geldt dat het volgens de paasstijl al op 31 maart 1549 getekend werd, maar Gilbert van Schoonbeke "pas" op 1 mei 1550 met het octrooi aan de slag kon. Volgens de systematiek van de paasstijl, waarin het nieuwe jaar met Pasen begint, volgde 1 mei 1550 niet pas dertien maanden, maar al één maand, dus vrijwel direct na 31 maart 1549.

Wanneer we vandaag de dag volgens de nieuwjaarsstijl dateren, ligt het voor de hand om oudere afwijkende jaartallen op basis van de paas- en kerststijl aan te passen. In ieder geval verklaart de onkritische overname van jaartallen uit verschillende jaartijlen dat in de boeken *Veenendaal toen en nu* van J. G. Thoomes en *De veenkolonie Veenendaal* van T. Stol verschillende data te vinden zijn bij de octrooien, die vóór Pasen werden getekend, maar niet bij gebeurtenissen ná Pasen, zoals het overlijden van Gilbert van Schoonbeke, die in beide boeken in december 1556 sterft.

Samenvatting en conclusie

Het doel van deze bachelorscriptie was de beschrijving van leven en werk van Gilbert van Schoonbeke. Terwijl ik deze scriptie schreef, vond ik discrepanties in de datering van het Rijn- en Zuiderzee-octrooi. Ik wilde te weten komen hoe dit kwam en wanneer die octrooien daadwerkelijk ondertekend werden.

In het eerste deel behandel ik de geschiedenis van Antwerpen in de zestiende eeuw en van Veenendaal tot het jaar 1549. Op het eerste gezicht lijken beide plaatsen weinig gemeen te hebben. Dat is echter niet volledig waar. Gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw beïnvloedde de Gouden Eeuw van Antwerpen indirect de ontwikkeling van het veengebied bij Rhenen. Al eerder was hier de Utrechtse bisschop David van Bourgondië actief, die de later naar hem vernoemde Bisschop Davidsgrift liet aanleggen, net als een aantal eigenaren van Rhenense veengronden, het Rijn-octrooi van keizer Karel V kregen. Dit octrooi gaf hun de toestemming de Bisschop Davidsgrift te gebruiken, om door hen gestoken turf te vervoeren.

Zoals in het tweede hoofdstuk beschreven wordt, was Gilbert van Schoonbeke een uitermate succesvol zakenman en projectontwikkelaar in Antwerpen, die voor zijn activiteiten in Antwerpen behoefte had aan goedkope turf en zodoende zijn activiteiten naar het gebied van het huidige Veenendaal uitbreidde en zo bijdroeg aan de ontwikkeling van de veenkolonie die Veenendaal toentertijd nog was, na eerst zelf een octrooi van Karel V te verwerven, het zogeheten Zuiderzee-octrooi..

Niet alleen over de betekenis van Gilbert van Schoonbeke lopen de meningen uiteen, maar ook over de dateringen van het Rijn- en Zuiderzee-octrooi. In ieder geval kan de verwarring rond deze dateringen worden opgelost: de oorzaak is het gebruik van verschillende jaartijlen in Utrecht en Vlaanderen, waarbij het gebruik van de kerst- en paasstijl en vooral het verschil tussen de Vlaamse paasstijl en de onze huidige nieuwjaarsstijl op het eerste gezicht merkwaardige discrepanties verklaart.

Resumé

Tato bakalářská práce pojednává o antverpském obchodníkovi, který se zapsal do historie města Antverp stejně, jako do obce Veenendaalu. Na první pohled se může zdát, že spolu toto belgické město a nizozemská obec nemají nic společného, ale opak je pravdou. Minimálně v polovině šestnáctého století sehrály Antverpy nepopíratelnou roli v rozvoji rašelinišť v tzv. *Gelderse Vallei* v prosperující obec. Zásahu na tom měl obchodník Gilbert van Schoonbeke. Ten totiž potřeboval rašelinu na otop pro své stavební práce v Antverpách, a jelikož její ceny byly příliš vysoké, rozhodl se dovážet si ji sám. K tomuto účelu si vybral právě rašeliniště poblíž Utrechtu, kde nechal se svolením Karla V. vystavět nový kanál, po kterém mohl rašelinu do Antverp přivážet.

Práce je rozdělena do čtyř kapitol. První kapitola se věnuje Antverpám v šestnáctém století a Veenendaalu do příchodu tzv. '*Compagnie van de moeren*' Gilberta van Schoonbeke. Antverpy v této době zažívaly svůj zlatý věk, který začal již v patnáctém století díky zanesení řeky Zwijn a uvolnění řeky Šeldy pro obchodní lodě. Na území dnešního Veenendaalu mezitím nechal biskup David van Bourgondië vystavět první kanál tzv. *Bisschop Davidsgrift*. Ten později obnovilo několik majitelů tamějšího území, kteří v roce 1545 získali od Karla V. povolení na jeho využívání.

Druhá kapitola se věnuje přínosu Gilberta van Schoonbeke Antverpám. V tomto městě se mu obchod dařil. Postavil Nieuwe Stadwaag, nakoupil, rozdělil a prodal mnoho parcel, čímž vyrostly nové ulice. Současně založil několik ekonomických center. Později se mu podařilo získat si důvěru Marie van Hongarië i Karla V. Získal zakázku na stavbu nové antverpské čtvrti Nieuwstad a nového opevnění města. Postupně nechal postavit také nové pivovary, do nichž byla dodávána čistá voda a tím získal monopol na antverpské pivovarnictví. V průběhu zpracovávání těchto zakázek zjistil, že se mu nevyplatí kupovat rašelinu od jiných obchodníků. Rozhodl se proto pro projekt výstavby nového kanálu a těžby rašeliny v okolí města Rhenen. Na tento záměr dostal povolení od císaře Karla V. Daný čin je některými historiky považován za založení Veenendaalu. Pro toto tvrzení ovšem neexistují jednoznačné důkazy.

Třetí kapitola popisuje různé začátky roku tak, jak byly v minulosti používány. Pro pochopení problematiky datování tehdejších dokumentů je potřeba si uvědomit, že rok nezačínal vždy na Nový rok, ale v určité době také na Velikonoce nebo Vánoce. Začátek Nového roku se lišil též podle místa. Například v Utrechtu začínal rok v určité době na Vánoce, zatímco v Antverpách se měnil až o Velikonocích. Uvedený fakt je potřeba pochopit kvůli

tematicke čtvrté kapitoly, která tuto problematiku zasazuje právě na zmíněná místa a vysvětluje zároveň, jak je dle mého názoru možné, že se různí historici zmiňují o rozličných datech podpisu smluv.

Summary

This Bachelor's thesis describes the activities of an Antwerp businessman, who was important not only for Antwerp but also for Veenendaal. Gilbert of Schoonbeke connected these two cities by working on some projects that contributed to their development. Working on the Antwerp Nieuwstad and new fortification for Antwerp, when he found out that the peat necessary as fuel in his kilns costed more than the wages for his workers. He came up with a solution. He decided to extract his own turf and bring it to Antwerp by a company of his own. He obtained for this plan permission from the ruling Habsburg Emperor Charles V. This way he made the building of the fortification for the city of Antwerp affordable and according to some historians founded the contemporary Veenendaal.

This thesis is divided into two parts, each consisting of two chapters. The first part deals firstly with the Antwerp of the sixteenth century and with the history of Veenendaal until 1549, the year of Gilbert of Schoonbeke's arrival. The time of the Golden Age for Antwerp already began in the fifteenth century when the Zwin was clogged and Scheldt cleared for merchant ships. In the boglands, where today the town of Veenendaal is located, already the Utrecht bishop David of Burgundy constructed a canal for commercial peat transport in the 15th century, followed by a local consortium of land owners in the mid-1540s, who acquired an exclusive license from Charles V to exploit the same boglands, soon followed by another license signed by Charles V that gave Gilbert of Schoonbeke similar rights for adjacent bog areas. As described in the second chapter of the first part, Gilbert of Schoonbeke was a highly successful real estate speculator, property developer and entrepreneur, who left his marks on the city of Antwerp, but also on the region of Veenendaal and the Guelders Valley in pursuit of cheap peat for his Antwerp ventures.

The second part of the thesis focuses on some remarkable discrepancies in the exact dating of the licenses issued by Charles V for the exploitation of the boglands in the Veenendaal region, the so-called *Rijn-octrooi*, dated by some historians 1545, by others 1546, and *Zuiderzee-octrooi*. dated by some 1549, by others 1550. As explained in third and fourth chapter, this discrepancy can be explained as a result of mixing different calendar systems, in particular the medieval practice to start a new calendar year as late as Easter and our current-day practice to begin a new year on January 1. Following the latter calendar systematics, there can be no doubt that the *Rijn-octrooi* was signed in 1546 and the *Zuiderzee-octrooi* in 1550.

Bibliografie

Literatuur:

- M. Bláhová, *Historická chronologie*. Praha: Libri, 2001.
- E. G. Davelaar, A. E. Van der Hulst & H. Van 't Veld, *Veenendaalse Inslag: De historische lijn in het Museum Veenendaal*, Barneveld: BDUprint, 2013.
- H. P. Deys, *De Gelderse Vallei. Geschiedenis in oude kaarten*, Utrecht, 1988.
- H. Diepeveen, “Koopman Gillebert van Schoonbeecke”, in: *Oud Veenendaal*, 1989, 4 (3), p. 24-26.
- A. C. Van Grootheest & R. Bisschop (red.): *Geschiedenis van Veenendaal*, Veenendaal: Hiestorische Vereniging Oud Veenendaal, 2000.
- M. Heida, “De Antwerpenaar Gilbert van Schoonbeke stond aan de wieg van Veenendaal”, in: *Oud Veenendaal*, 1987, 2 (4), p. 56-61.
- I. Hlaváček, J. Kašpar & R. Nový: *Vademecum pomocných věd historických*. Jinočany, 1994, p. 117-139.
- E. Hulicius, *Belgie*. Praha: Libri, 2006.
- H. Kehrer, *Alt-Antwerpen: Eine kunsthistorische Studie*. München: Hugo Schmidt Verlag, 1917.
- D. van Manen, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse: Kroniek van de Veenendaalse samenleving tot 1840*, Veenendaal: Stichting Het Veense Boek, 2001.
- J. Rüpke, *Zeit und Fest. Eine Kulturgeschichte des Kalenders*. München: C. H. Beck, 2006.
- J. Slok, “Veenendaal: Een radertje in een machtige machinerie”, in: *Oud Veenendaal*, 1994, 9 (2), p. 20-34.
- H. Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw: De stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*. Brussel: Gemeentekrediet van België, 1977.
- T. Stol, *De veenkolonie Veenendaal: Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei, 1546-1653*, Utrecht: Walburg Pers, 1992.
- E. Strubbe & L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Antwerpen & Amsterdam: Standaard-Boekhandel, 1960.
- J. G. Thoomes, *Veenendaal toen en nu*, Veenendaal: Kool B.V., 1983.

- J. G. Thoomes met medewerking van D. Sandbrink, *Vier eeuwen Veenendaal 1549-1949: Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van Veenendaal*, Wageningen: H. Veenman & zonen, 1985.
- A. Viaene, “Een nieuwjaar geven in middelnederlandse teksten”, *Biekorf* 65 (1964), nr. 1, p. 23-25.

Internetbronnen:

- J. Follens, *Een schets van de geschiedenis van Antwerpen* [2017]. Geraadpleegd op: <https://historiek.net/geschiedenis-van-antwerpen-schets/66456/> [cit. 16.03.2018].
- E. Hošková, *Antverpy - město na Šeldě: Dějiny jedné obchodní velmoci* [referaat Karlova Univerzita, 2018]. Geraadpleegd op: <http://docplayer.cz/amp/16932862-Antverpy-mesto-na-selde-dejiny-jedne-obchodni-velmoci.html> [cit. 3.11.2018].
- Z.n., Museum Plantin-Moretus. *UNESCO* [Antwerpen, 2013]. Geraadpleegd op: <http://www.museumplantinmoretus.be/en/page/unesco> [cit. 28.03.2018].

Ongedrukte bronnen:

- Rijn-octrooi (1546), kopie uit het Gemeentearchief Veenendaal.
- Zuiderzee-octrooi (1550), kopie uit in het Gemeentearchief Veenendaal.

Anotace

Jméno autora: Barbora Hejdušková

Název fakulty a katedry: Filozofická fakulta, katedra nederlandistiky

Název bakalářské práce: Het korte leven van Gilbert van Schoonbeke

Název bakalářské práce v angličtině: A short life of Gilbert van Schoonbeke

Název bakalářské práce v češtině: Krátký život Gilberta van Schoonbeke

Vedoucí bakalářské práce: prof. dr. Hubert van den Berg

Počet znaků: 92 349

Počet titulů použité literatury:

- a) literární zdroje: 18
- b) internetové zdroje: 3
- c) netištěné zdroje: 2

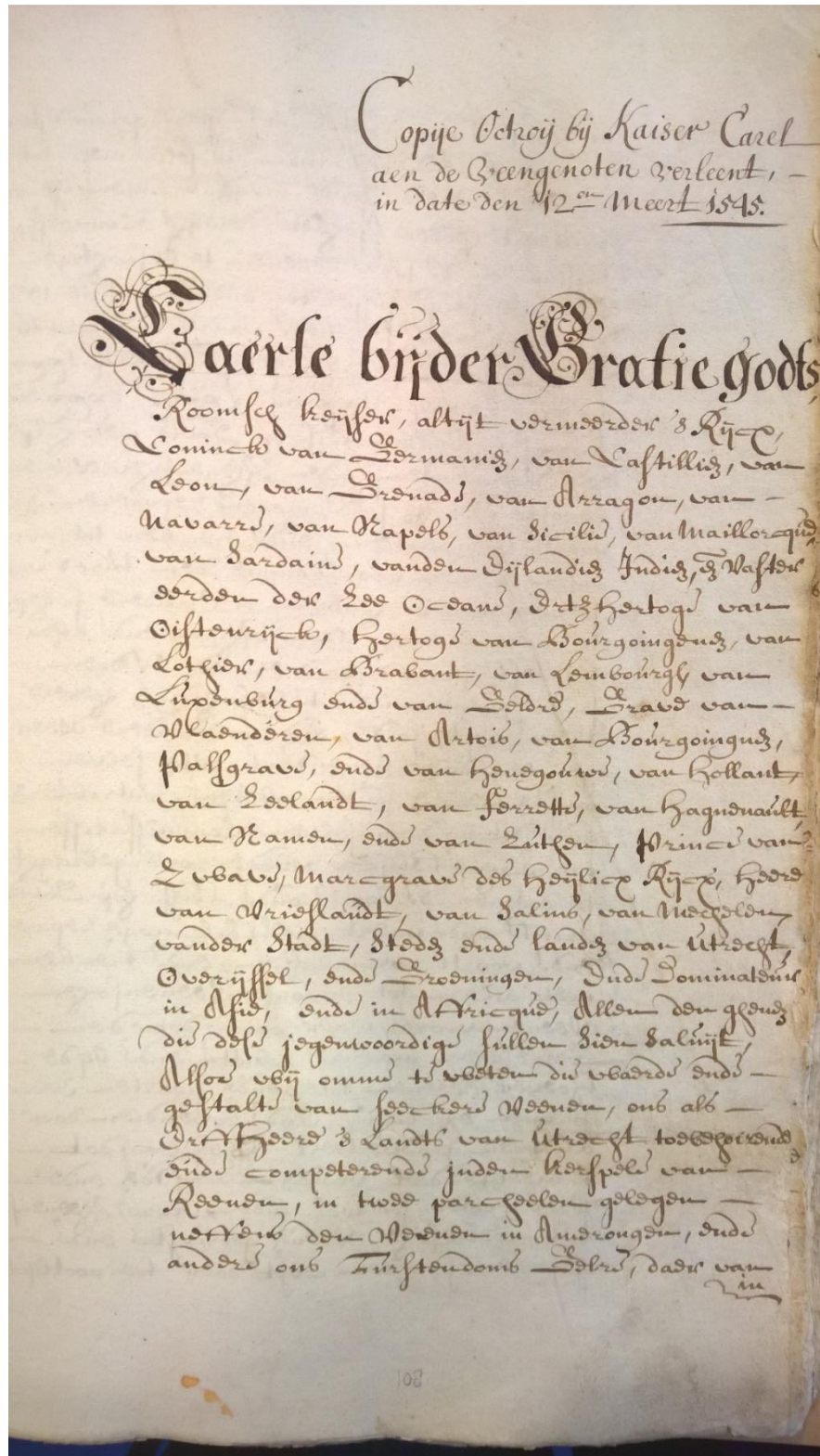
Klíčová slova: Gilbert van Schoonbeke, Veenendaal, Antwerpen, turfwinning, de verschillende dateringen

Krátká charakteristika: Tato bakalářská práce se zabývá životem a prací antverpského projektanta, obchodníka a podnikatele Gilberta van Schoonbeke. V průběhu svého krátkého života postavil v Antverpách několik ulic, pivovarů, nové městské opevnění a čtvrť Nieuwstad. Vedle toho se zasloužil o rozvoj tehdejší rašelinové kolonie v Gelderse Vallei (dnešní Veenendaal). V první části je popsána historie Antverp v 16. století a historie oblasti kolem dnešního Veenendaalu do příchodu Gilberta van Schoonbeke. Druhá část se věnuje přímo Van Schoonbekemu a jeho úspěchům. Třetí kapitola pojednává o rozdílných stylech datování používaných v 16. století a dnes. Uvědomění si těchto rozdílů je potřeba k pochopení poslední kapitoly, v níž se vysvětluje, proč různí historici používají jiné roky i když mluví o stejných dokumentech.

Bijlagen

1 Rijn-octrooi (1546)

1

¹ Kopie van het Rijn-octrooi in het Gemeentearchief Veenendaal (eigen foto's).

in lang' Jaerz luttel oft geen prout tijden
gecomz is, sijn oft men die selve niet tot
medden vaden souden mogz brengen gecon=
=mittent hebben geest denigse Commiffa=
=rissen om de selve vaden te besicstigen
sijn uerftige suspectie sijn inquisitie te
doen oft men souden vaert sijn griffen
voort sijn jaerz xiiii. lxxviii. lxxxviii.
lxxxviii. lxxxviii. lxxxviii. lxxxviii. sijn
lxxxviii. lxxxviii. lxxxviii. lxxxviii. sijn
sijn vaden sijn jaerz xiiii. lxxviii. lxxxviii.
begoft niet sijn souden mogz repareren sijn
voort volmadchen, sijn trecken tot adu=
oufer vaden voort omme den tirst vaden
selve niet sijn souden oft andere sijn
te mogz brengen in den Reijne, sijn alsoo
t meest prout tijt daermede t doen, sijn
souden sijn andere t besicstige souden
t selve costen souden, sijn oft andere vaden
=genoten daer vaden totte selve
costen niet sijn vaden contribueren
sijn dat sijn selve Commiffarissen
out sijn souden vaden overgebracht
is dat sijn de voort sijn bisscop David
griffen sijn vaden, wel sal mogz repareren
sijn voort volmadchen, sijn trecken
niet alden tot in onse Reijne sijn
vaden voort madre oock door den
souden madre vaden sijn sijn
souden vaden tot vaden souden souden
vaden souden, sijn vaden door
t meestendeel vaden souden, dat
vaden souden souden vaden souden
als souden vaden souden souden
geroogen sijn den cost daer toe nootlijck

bij een selven slecht nader advouant op te
brengen ende se gilden, sonder ons oft onser
voorbij wezen jnden gericht van Reenen
ende sijnle daermede te belasten oft beswaren
ende daer benedien ons sechere recognitie
te doen van elckder se coninc oft se sijnle
turtel dienende door de selve griffen, als die
volmacht sal sijn in den wezen voorbij jndes
Reyne voerz fall; Soo ist dat vby
admiral die d' groote prouint dat
vander selven wezen comen fall, ende dat
veel van onser onderfater inder onliggende
landen mit den selven wezen lange jndes
verden, ende alvorende sijn op gesacht d' Advye
van onser Vanceller ende Raide inder
Land van Gheld, vanden versten ende
andren van onser Haide Provinciale tot
Utrecht, ende daer nad oick van onser
seer lieve ende bewinde Suster, die Conin-
ginnis, Schakidre van Hongrye, van
Boffend etc. voor ons regente ende
Souvernante in onser landen van herwerf-
wer, ende vander van onse Raide ende
Financien in desen onser Nederlanden
nochtend sijn verpunde, den selven gescreuen
jndes Rekeningen ende Schesfen wezen
goetroijndert, geaccordert, ende beliet
gebben octroijndert, accordert, ende
believen bij desen; Dat sijn terstont, alst
eene eerst gelogen sal sijn bij een selven
tot costen van sarden wezen alleen,
sonder onser voorbij wezen denic sijnle daermede
te belasten oft beswaren, d' die griffen
bij bisscop David begouft sullen mogen
repareren, heringez, ende voort mit inder

Dilvinge volmachtig ende treckende tot inde
nijtoren ten paragoel van onsen voorby
Aldeuden gelegden inde Bedrijve van Reeng,
den die eens ende Utrecht sef sijde, ende
tot aende swarten Doder = Aldeuden aende
andere gelrefse zijde op ~~elke~~, ende die
bestadinge vanden te doen in putie van
een vanden Commiffariffen sijn nad
genodigt, in sulcken voegden dat de oude
gritte te langhe ten binnen den toco =
= menden jadre soren 3 vortigle gerdpa =
= reert ende gerijmpt zij, ende die nieuw
gritt affvoren volmachtig ende opgeldeert
binnen de tijt van soren jadre nad
dat van desen ten langhe ten (bedou =
= delijck ende mit expresse conditie dat
sij gesonden sullen sijn die reparatie ende
volmachtinge der gritte, soo ~~wel~~ den
al Reensse sijn in onsen Aldeuden ^{salb} saine
Gelrefse sijn gelijck te bestaden, vol =
= machig ende te veltreken, dat sijn oock
= boude 4 gindt voorbij die gritte ende
Maert volmachtig sijn gesonden sullen
sijn ons onsen Dren, ende nadcomelinge
bij maniere van Reoguitie te bestaden
van elck seponde oft seponde turt
4 sijn cort ofte langhe souden den sent
turt, die nijtoren voorby Aldeuden door de
Drebb in den Rejn gebragt sal vord
den oort stuyverd, machende twadert
nijtoren vladub souden mede, Duid soo
= bij berieft vorden dat denique van onse
ouderfaten, gerdte inde broedden, ofte
woylanden inder Berieft van Reeng
3 Wageninge bedueft sijn door de
volmachtinge vanden voord gritte,

Ende waert tot onsen infort te Reenouwen
 Weenen, ende aende dwerde Deder-gelofte
 Weens mit meer water overvallen te worden,
 dan sij tot noel toe geweest sijn, ende omme
 daerom te voorzien, hebben wij geordonneert
 dat ordonneert bij desen, dat de voerb
 gemijne Weeningnoten, die van desen onsen
 Octroij, ende belofte sullen willen grintse,
 gesonden sullen sijn, inde voerb grinte soo
 veel gods sterke seettingen ofte
 slaten te stellen, dat t water vande
 Hoogen Weens, de voerb van Reenen, ende
 inlageningen mit meer en overvall ofte
 besadige, dant tot noel toe gedaen esst,
 dat de Weeningnoten die de selve grinte
 ende waert sullen willen besostigen, ende
 gebruyken gesonden sullen sijn den
 Weendijck aende Reenouwen ende vestighe
 der grinten gelegden, die nu onse
 overvallen, ende verlaten is, tot beoorlijck
 seighe ende bruyt te repareren en onderse
 soo lange sij die te veste ende mit pedden,
 om den turck te gopen op ende art te
 trecken sullen willen gebruyken, ende
 dat sonder costen vanden Landgenoten,
 t welck sij sullen mogen doen, ende die
 aende daer toe nootlijck nemen te minste
 segge ende naesten gelegentheit mit
 betalende die aende tot de gring vanden
 geldeft, aldaer. Ende oft de selve dijk
 bij onnighe aduwardt ende geoccupiert
 ward dat sij die sullen mogen aduwardt
 artgraven, ruymen, ende weder toemadich
 alsoo van oute geweest is, mit jegenstande
 onnighe contradictie oft wedersegge der contrarie

In gelijc want oick seijnt dat de
leechde polderken landt, genoduyt die
nodernode, gelegen onder Reeng, niet
genodestaem bekadt is om te moge seijnt
+ wader dat van brijden wader mit de turt
seijnen aangebragt sal mogen worden,
ende om oock daerinn te voorzic, dat die
wadingnoten oock geveuden sullen sijn,
al selve hadt voor een te repareren, ende
op te madchen, in genodestaem seijnt ende
state sonder costen vander geveuden sijn
selve polderken, die aldan die selve hadt
een so opgemadcht sijnde, sonder costen
vander wadingnoten, voort te seijnt
dagt onderveuden sullen, ende oft bevent
+ gint voort is die landgenooten van
wadingnoten, ende Reeng, bij de wader dat
nad die volmadching der gruten meer
aetomg sijn mogen dan voort te geveuden
geeft, sonder sijn selve sijn negligentis
of te seijnt tot eenige tijt neder
= lichte bespadingt vanden, dat juiden
gevallen die wadingnoten die voort te
bevestiget vanden, oock geveuden sullen
sijn, den landgenooten van Reeng ende
wadingnoten, bij den wader alvoor
= bespadingt wonden, alle seijnt ende sijn
bij sijn selve vrsijn niet toecommen,
op te rechte, ende betalen, ende dat die
landgenooten judevallen alvoor den
personen ende seijnt den turt udder
= vonden mit den turt ende wonden
daer vonden sullen mogen arresteren,
aanspreken, ende vervolgen voor enige
van onse hande, + sijn in gaderland oft tot
utrecht, oft mit den landt hede
dort

den Vlagere beloven ende dat bevoorden sal
hem ten tijnde d' voorb' griff' endz voortgauch
gebed, ende bij den onwilligen niet belot off
vraecht vordt, Dat oock die gewillige
totter contribution van desen octroy ende
der griffen int gebruik der griffen niet
belot ende vraecht vorden, soo hebben
wij oock geordonedt, ende gestatuedt
ordonedt, ende statuedt bij desen dat omme
d' selve griffen te voltrecken, men sal
mogen graven door de velden soo wel van
den ghonden die dese griffen gebruiken
sullen, als van die onwillige off die niet
en sullen willen gebruiken, ende op den
selven velden wettens die griffen leggen,
sulcken dijcken ende vegen als van noodt
sullen sijn om die velden ende der griffen
ten meesten orbare te gebruiken, ende dat
mits bij den gemeynen veldingnoten betald,
den dijgenaden veldingnoten tot der
griffen, den vegen ende dijcken doorgraven
ende geemployed sullen vorden, nadt
advouant dat een morgen veldingnoten mit den
grond voor den lesten aplib. toecommede
ende daer voerde ghelden sal hebben sonder
meer, ende van gelijcken off d' dingden
vanden gewilligen veldingnoten van noodt
vader om mit sijnen turt inder griffen
te comen doorgauche te hebben, door den
andere veldingnoten off landt, Dat sij t' selve
sal mogen doorgraven mit betaldende
t' veldingnoten ende den grond sulcken als t' selve
jander tijt vanden doorgravinge wadrigel
sal sijn, off dat sonder mogen ghelden,
voorts omme te voorsien dat d' griffen
volmadt sijn, mit allen raden
adueganc bevoeght ende gevolgd, mit gaderen

dit jeghen beoordigt Octroye, soo tot orbadie
vanden Wedgenooten, als tot verseechdergeijte
vanden Landgenooten van Aegonden &
Wageningen, te ewigen dagen ondergoud
magt vorden, hebben wij geordondert
ende gecommitteert ordondende ende
Committeerde bij desen, Meesterb' Adriaen
Nicolaï, Raide in den Land van gelre,
ende Willem van Siemen, Raide in den
Land van Utrecht tot gelgonden tijden
bij edictie, oft andere, te convocorden,
allen den Landgenooten, ende Wedgenooten
van beide sijden, die dese sache eenig
sints aengaden magt, ende mitte selven
gesaender sacht te raden ende concepis
ren, sulche ordonantien van de goewen ende
andere als sij bevinden sullen tez omdete
want gunt voerb is nootlijck te sijn, ende
te dienen, ende te selven concept ons over
te sijn den omme te approberren ende
auctoriseren na gelgontgeijt & dylig
der sache, Ende ten dynde alle Weden
genooten ende andere dient noot sijn van
desen onsen Octroye ende believen
geadvortdert mogen sijn die costen gedaen
om quader ende te descriptie vanden
plactsen te machden tot instructie
vander sache, ende oock om de voerb
reparatie ende volmachinge der grite
mit desen Octroye ende andere sints alvoorz
te doen ende verolgen bij den goewen
die de grite sullen begaderen te gebruyck
gelijck ende egalijcken gedragen mogen
vorden, ende oock niemant vanden
Wedgenooten te gebruyck der grite
sonder sijnen wetten benomen sijn soo hebben

vbij geordondert ende Ordonderu bij desen
dat dit ons Octroy en beliden voor sal
mens toecomden in onser Steden van
Arnhem, Wageningen, Harderwijk, judd
kercken der dorpen tot Dordrecht, Breda,
Breda, ende Renshou In Gelderland
ende Utrecht, Amersfoort Redu wijck
ende Amersonger judder Land van Utrecht
op besoorlijck tijden ende plaatsen op de
=badrijcken verconding ende gepublicert
sal verorden, Ende onder andere wel
expresselijck dat alle die goud die vander
selck onser Octroy, ende der griffen
voorbj sullen willen goudt, goudde sullen
sijn voor St Janneffs xxiij^e Junij
derstcomende, te comen verclaren
dat sy t'voorbj Octroy ende der griffen
begorden te goudten, ende gewillig sijn
totten costen vander t' contribueren,
mit goetd' m'gde, ende wader die
gelegde sijn ten westen der Wougenooten
in der Land van ^{Land} v'odnactig,
voor der voerbj meester Adriac Nicolai,
ende die Wougenooten, v'oudend in der
Land van Utrecht, voor meester Willem
van Dierden voorn, die vbij daer toe
gecomittiert hebben, ende Comittieren
bij desen, op poijnd dat der selven tijt
over t' d'cken sijnd, Die goud die in
gebredcken sullen sijn di selve verclaren
te' d'oden ende laer adpart vander costen
te betalen vander onser Octroy, nogh
di voerbj griffen ende Madt niet de sullen
mogen goudten nogh gebrijcken dan mit
betalend t' dobbel van soo veel, als die
goetwilligen, ende goetd'impordert hebben.

dadervooren uytgeloijt ende verseeptz sulle
wezen, elck nadu aduuant van sijner
oprijt. Ende dit voerb. St. Janfmitte
=tigh dadu adu volgendt opclijp, welckz dage
overstredende sijnd, dat niemant vanden
gegeuen di' alrean noch sulckz verclaringe
alrean mit godden gadd, binnen den tijt
van vijf & twintigh jaren dadu nadu volgendt,
toegelaten sal mogen werden, om de voerb.
gritte te gebruiken, noch oock nadu d'
voerb. vijf & twintigh jaren, dan bij express
consent ende Octroij van ons onser dwz
ende Macomulinge, ende mit betalende
alreore den godwilligen Aldermeesters t' dubbel
vanden costen di' sijn om desen Octroij, ende
den gritten voerb. godden sulcken wezen nad
aduuant vanden quantiteijt & qualiteijt
van sader Aldermeesters; Outbiddes dadromme &
bevelen onser lidde ende getrouwen di'
Boort Presidentz ende Lijden van onser
Soerste, ende grootz Raide, Stadtgouder,
Cancolien, ende Lijden van onser Kaidz ju
Selderlandt, Stadtgouder di' eerste & ander
van onser Raide t' Utrecht, ende allen andere
onser Recepters, Justicieren, Officieren, di'
ouderfater dien dit aduuant sal, dat sijn de
voerb. geeraden jndz Reuerfieren ende
dehese Aldermeesters voren laten ende gdoogz
van dese onse jegen vboordigz gracie, accord
ende Octroij inder vndge ende op te conditiez
voren verfaelt rijstelijck di' vreddelijck
ende volcomelijck gemintz ende gebruikz,
sonder son te doend noch te laten gescheuen
denigz sinder, letsel oft moijduiff t'er
contrarie vbank ons alsoo gelidit mit

tegenstaende enige Ordonnancien, Restricties,
geboden oft verboden ter contrarie. Des
Vircoudeur soo hebben wij onsen zegel ende
andere segenen. Gedone in onser Stadt
van Bruesel den xij^{ten} dagh van August
Int Jaer onser Heerde Jussout vijf hondert
end' vijf^{ti}g^e jaerwertig van onser Heerde tijdel
T xxxvij^e. Ende van onser tijcken van
Castellien ende anderen T xxx. Ende was
getijckent op den ploeyd aldus, bij den Keijser die
Coninginne Regent van den Graue van Salaign
hoort Meester Nicolas de Blaison @, ende
Heter Keijser gecommittēerde van finantie
ende andere jegenwoordige onderijckent
Aerijcken, Opten tūgge van desen stont
geleerde aldus die Hoort die Tresorier
quaet ende gecommittēerde van Somsijne
ende finantie onse Heerde des Keijser, confout
soo werd als in een is dat d' ingiden int
wilt van desen werd gefurudert ende
volbragt in alder vrogden, ende manieren als
sijn Ma^t dat wilt ende bewilt bijden selve
sijnen briden gedade te worden, gefurudert
onder die gantijckende vande selven
Hoort die Tresorier quaet & gecommittēerde
den xxxij^{ten} dagh van August vijf hiden hondert
vijf^{ti}g^e jaerwertig voor stadsegen & vab onse
De Salaign, N. de Blaison, Keijser
onderstont Maer gedaend Collatid is dese bewonde
t' Accordes met sijnne principals, hebben
den zegel van redder waffe a segenen.
den 10. feb. 1600. binnen Utrecht, lagerstont
Quod attestor, ende was onderijckent
Hen: Copes Not.

gecoll

2 Zuiderzee-octrooi (1550)

2

Laexle byder gracie gods Zoonshikensse altyt
vermeenderet syne Coninc van Cermanien van Castille
van Leon van Exuade van Arragon van Navarre
van naples van Sicille van mairzucque van
sardane vand eylanden tudien ende vasteren Lande
der see oceanus Eertshertoge van vistenrych hertoge
van Bourgongnien van Lothuer van Brabant
van Lembourg van luxembourg ende van gebre
Craue van Vlaenderen van Astorb van Bourgongne
Palsgrane ende van henequibbe van hollandt
van seclant van ferrette van hagnenault van
Nancy ende van zutphen Wille van sbbane
Marzgrane des heylighe Rynse heere van brieslandt
van salind van mairhelen vanden stadt steden
ende landen van vrecht vrecht ende groeninge
Ende dominateur In d'w. ende In affryche Alder
den ghemen die dese tegeboezdige sijn sulken
saluyt vby hebben vfangen die vettmoedige suppli
catus van vusen Wel benunden Gillobert van
schouubek Inhoudende hoe dat vby ontrent
vyff oft seff faeren gheden zekere vffroy gear
wildeert hebben den geesden vanden veyen ende
moeren gelegen ontrent onser stadt van zhen
In onser lande van vrecht Om aldaer zekere
vaert te mogen maken tot gerane ende comoditeit
vanden moeren ende veenen daer ontrent gelegen
Op conditie dat de ghene die Int maken vande
voers vaert, niet en souden billen contribuen
de selue niet en souden mogen gebruycken

² Kopie van het Zuiderzee-octrooi in het Gemeentearchief Veenendaal (eigen foto's).

voerden tot van tbbuitich taken doen naestrommen
Ten varen dat zy eerst daerop verreegen hadden
en en ontlof ende consent vanden ghenen die
daertime gecontribueert souden hebben Ende vda
alwoch int selus quartier ontrent hondert ende
voystich margen moet syn toebehouende particulie
persoenen niet gecontribueert hebbende totte voers
vaert Liggende tusschen de moeren daertime
gecontribueert hebbende by acht thien oft tbbuitich
margen tmaelt ten plaatsen aldaer de voers
vaert gemaect es tusschen die Jurisdiction vande
steden van Zhenen ende vbageninghen ende tDorp
van ede vbelde moeren mit der Zedenen ende
conditien voersreuen de voers vaert niet en
mogen gebuyden Doe heeft de voegen suppl
dit vtmoechtich geseden dat vby hem souden
vullen vttropen ende consenten dat mit
by hem coopen de voers moeren van hondert
ende voystich margen ende hebbende consent
vanden geerffden Dit hier te voren daertime
gecontribueert hebben de selus souden mogen
gebuyden de voers vaert niet tegenstaende
dat se daertime niet gecontribueert en hebben
ende hem hierop doen expedieren onse behouliche
oepene bruenen daer toe diewende Doen te
vbetene dat vby de saken voersreuen onergement
ende gehad hierop tadingt vort van vuisen

honey ende getrouwen Raet ende president van
onse Lande tinctrecht meesteren Adriaen vanden borck
ende daer nae vanden hoofden treforner generael ende
getrouwen Raet van onsen Demeynen ende financien
den voersigen Eilbert van schoonebeke suppliant
Egeenlyc vbesende tzynder voersigh beden ende begeerte
hebben geotrogeent gebillikeert En geconsenteert
ottrogeren vbillikeert ende consenteren vuyt
sonderlinge gratien by desen dat hy de voersigh
hondert ende vyftich margen moerb En veeuen
sal mogen roopen En vuyt saken van dyen gebruyken
de voersigh vaert als andere daertinne gecontribueert
hebbende Rechoudecht dat tzy luyden hmy consent
daertinne dragen. Ende mit betakende sulcke
Recognitie vand forwen die vuyt de voersigh
hondert En vyftich margen moerb zedoluen
sullen vorden als In onse voersigh brieuen
van ottroge begrepen Et Ontbuden daeromme
ende beuelen onsen honey ende getrouwen
die President ende luyden van onsen secreten En
groeten Raet stadth uder President ende luyden
van onsen voersigh Lande tinctrecht den voiren van
onsen financien Ende allen anderen onsen
Rechtren officieren ende onderfaten dien die
arugaren sal dat tzy den voiren Eilbert van
schoonebeke suppliant Doen laten ende gedvoege
van dese onse tegebbondige gratie ottroge

ende consent Inder vuygen ende manieren
voorscreuen In selich ende vzedelych gemeten
ende gebuyken sonder hem te doene noch te laten
gescheen sinnen kinder lesel oft moeynisse ten
contincen vwant ons alzo gelieft Des tourroude
so hebben vby onsen seigel hier aen doen hangen
Egemen In onser stad van Bruessele den
vijf dach van Octobri Int Jaer ons heeren
vijfent vyffhondert vyftich van onsen keyser
rycke tytel ende van onsen Zytte van Castillien
ende andere tytel te Aldus vbat gescreuen
opten ptycken vanden seluen brueder Zyden
keyser den heere van praet hooft in Lanregh
Lougny Tresorier generael ende meesier clausse
getommiteerde vande financien ende andere
tegenwoordich Ende oudenrechten veyndich
metten segele der key. ma. In Zooden vbasse
daer onder aenhangende Ende buyten op ten
Zuyge vbat gescreuen als ingewilt Die
hoofden Tresorier generael ende getommiteerde
vande denynen ende financien ons heeren
des keyser consenten alse vone alst In
ken te Durhonden Int vbitte van desen te
vbordey gescreuen ende volbracht In alder
vuygen ende manieren als dat syne ma. t
vbilt ende bemelt gedane te vbordey
by desen gescreuen onder die hanttecken

vanden saken hoofden Tresorer generael
ende gecommittteerd den xxvi^{en} van Nouember
ob^e dyftich wat oudersteent loyde prant
Lougyn M. Claissone r:

3 collationert tynt doxyneale en beuond
arrordien van boerde for boerde
by my

13: van sare alle de Louanio
hoy tmy 1788

